

Svenska kölar i transocean linjetrafik

Berit Larsson, *Svenska varor på svenska kölar. Staten, industrialiseringen och linjesjöfartens framväxt i Sverige 1890–1925*, Diss, Meddelanden från Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet 80, Göteborg 2000. 311 s.

Under 1800-talets senare hälft upplevde den internationella sjöfarten en rask tillväxtperiod. Det globala fartygstonnaget fyrdubblades mellan 1850 och första världskriget, och sjötransporterna växte ännu snabbare – översiktliga beräkningar pekar på att den totala maritima transportkapaciteten blev 10 gånger större mellan 1870 och 1913. Det var alltså fråga om en riktig transportrevolution, men det handlade inte bara om en kvantitativ tillväxt, utan samtidigt skedde även stora kvalitativa förändringar. Det gällde inte endast den tekniska transitionen från segel till ånga, utan även uppkomsten av nya trafikformer, utbudet av nya tjänster, såsom reguljär linjetrafik med fasta tidtabeller och stora och bekväma passagerarfartyg.

Denna stora transformation har, inte oväntat, varit ett centralt tema för sjöfartshistoriker. Detta gäller särskilt den nya "skolan" som startade åren kring 1980, vilken har lett till ett kraftigt uppsving i maritimhistorisk forskning, särskilt med en ekonomisk-historisk inriktning. Särskilt livaktiga har forskarna varit i den anglosaxiska världen och Västeuropa. Av någon orsak har intresset varit mindre i Sverige, även om den svenska handelsflottans modernisering och tillväxt var relativt snabb. Därför var det särskilt glädjande att ett sjöfartshistoriskt forskningsprojekt startades i Göteborg vid mitten av 1990-talet. Som det första konkreta resultatet av projektet utkom i januari 2001 Berit Larssons doktorsavhandling om den svenska linjesjöfartens utveckling från 1890 till 1925.

Tidsavgränsningen antyder att avhandlingen behandlar en särskilt intressant fas i den svenska sjöfartens historia, nämligen tillkomsten av transocean linjetrafik. Undertiteln på själva boken saknar dock ett viktigt ord, "transocean". Utan detta ord blir uttrycket: "linjesjöfartens framväxt" något missvisande – läsaren kan lockas tro att avhandlingen behandlar utvecklingen av hela den svenska linjesjöfarten. I själva verket koncentrerar sig författaren avsiktligt till endast de fem nya transocean linjer eller rederier, nämligen Transatlantic, Nordstjernen, Svenska Ostasiatiska Kompaniet, Svenska Amerika-Mexiko Linjen och Sverige-Nordamerika, vilka grundades mellan 1904 och 1915. Linjesjöfart inom Östersjön och på europeiska farvatten hade idkats av svenska rederier sedan 1850-talet; alltså handlar inte avhandlingen egentligen om framväxten av linjesjöfarten utan om framväxten av en speciell sorts linjesjöfart.

Undertiteln antyder att denna linjesjöfarts framväxt skedde under en viss på-

verkan av staten och industrialiseringen. Åtminstone delvis kan dessa svenska linjer anses som resultat av en målmedveten sjöfartspolitik som utvecklades under 1890-talet i en nymerkantilistisk anda och stöddes med statliga subventioner. Grundidén var uppenbarligen att sjöfarten kunde bidra till att utveckla nya marknader för den svenska industrin; med andra ord trodde man att handeln följer flaggan", som det ofta uttrycktes. Belysande för tidsandan var att det samtidigt diskuterades om även Sverige borde försöka skaffa sig kolonier. Industrialiseringen anknys till sjöfarten också på ett annat sätt. Författaren har som ett slags referensram antagit att sjöfartens modernisering var en del av industrialiseringsprocessen, och hon hävdar att sjöfartens utveckling i Sverige släpande efter jämfört med den moderna industrins tillväxt.

Författaren utgår från följande grundläggande frågor i sin avhandling:

- Vilken debatt fördes i Sverige kring sekelskiftet 1900 angående inrättandet av transocean linjer och eventuella statliga subventioner till dessa?
- Vad gjorde staten för att påskynda utvecklingen av svensk transocean linjesjöfart?
- Hur förhöll sig svensk linjesjöfart till det internationella institutionella ramverket?
- Hur utvecklades svensk linjesjöfart ekonomiskt under perioden fram till 1925?
- Vilken betydelse kan de statliga subventionerna tillmätas för linjesjöfartens etablering i Sverige?

Av dessa frågor har den första behandlats snarast som en inledning till temat i kapitlet "Nationella förutsättningar", medan den andra blir mera ingående besvarad för varje rederi i avhandlingens huvudkapitel "De svenska linjerederierna 1904–1925". Den tredje ägnas inte någon systematisk diskussion, men detta hade i själva verket varit rätt svårt då så litet än så länge skrivits om den svenska sjöfartens generella utveckling. Visst är det uppenbart att författaren även här har tänkt främst på den transocean linjetrafikens villkor, men även för dess vidkommande finns ganska litet forskning om det aktuella läget på de internationella fraktmarknaderna.

Den egentliga tyngdpunkten i avhandlingen ligger inom de två sista frågornas område. Berit Larsson har först och främst drivit omfattande primärstudium i de berörda rederiernas arkiv och hon presenterar en ganska detaljerad beskrivning för vart och ett, både beträffande bildandet av rederierna och deras fartygsanskaffningar. Likaså beskrivs trafiken på olika linjer samt deras anslutning till relevanta konferenser, d v s fraktkarteller. Tyvärr har närmare uppgift om lasternas beskaffenhet endast funnits för två linjer, Transatlantic och Ostasiat, vilket begränsar möjligheterna till en mera djupgående analys på makronivån.

Beskrivningen kompletteras med en ekonomisk analys av de fem rederiernas första år. Utgående från väl etablerade moderna företagsekonomiska måttstockar har författaren analyserat rederiernas likviditet, soliditet och räntabilitet eller

lönsamhet under deras etablerings- och konsolideringsår. Ett av de viktigaste resultaten är att subventionernas roll var mycket stor, kanske avgörande, under etableringsåren, men senare, då trafiken växte, blev de mindre viktiga. Ett annat, inte oväntat, resultat var att dessa rederier under krigsåren var mycket lönsamma, precis som den svenska sjöfarten blomstrade under 1700-talet då stora sjömakter var i krig. Man kunde uttrycka det så att kriget hjälpte dessa rederier lika mycket som statens subventioner. Senare, under 1920-talet, producerade de däremot en ganska medelmåttig ränta på kapitalet.

Det är lite förvånande att den aspekt som även nämns i bokens huvudtitel, nämligen de transoceaniska linjernas betydelse för den svenska exporten, ägnas betydligt mindre uppmärksamhet än rederiernas ekonomi – avsnittet om Sveriges handel med transoceaniska länder är endast två sidor långt, och även analysen av de svenska fartygens roll på transoceaniska destinationer är ganska knapp. Delvis beror det på ovannämnda faktum, att data om laster och frakter endast finns för två rederier. Dock hade det varit möjligt att dra några slutsatser tack vare t ex de grafer författaren presenterar i texten samt de data som finns i tabellbilagan, främst andelen svensk tonnage och fraktintäkter i trafiken mellan Sverige och relevanta transoceaniska destinationer.

Som en sammanfattning kan man konstatera att Berit Larsson på basen av ett brett och primärt faktaunderlag har åstadkommit en saklig beskrivning av en bransch som ofta berömts som en spjutspets inom svensk sjöfart. Även om arbetet anknyts till en tämligen bred ekonomisk-politisk referensram, stannar dock själva analysen närmast på den företagsekonomiska nivån. Även om en pedantisk läsare inte kan låta bli att notera ett antal småfel och lapsusar i texten är avhandlingen ett sunt och hederligt arbete, som säkert kommer att bli av värde för sjöfartsforskningen i framtiden.

Yrjö Kaukiainen*

* Fakultetsopponent

”Unnatural Sex”

Jens Rydström, *Sinners and Citizens: Bestiality and Homosexuality in Sweden, 1880–1950*, Diss, Stockholm 2001. 401 s.

Jens Rydström's *Sinners and Citizens: Bestiality and Homosexuality in Sweden, 1880–1950* is a landmark study in the history of sexuality. It contributes countless new insights to the field, as it offsets a number of key biases already apparent in the relatively short, quarter-century historiography. In a field now dominated by studies of the United States and Western Europe, it illuminates distinctive sexualities in Scandinavia, Sweden, and – within that – numerous cities, towns, and villages. In a field laden with studies of major cities, it examines rural patterns along with urban ones. In a field preoccupied by sexual identities, communities, and politics, it brings a needed focus to sexual practices. In a field blessed with ever more lesbian and gay community studies, it boldly reintegrates what many gay activists would rather leave uncoupled. That is, in its simultaneous discussion of sex between men and sex by men with animals, *Sinners and Citizens* reminds us that, for hundreds of years, same-sex sexuality and bestiality were a conceptually linked pair, two closely related kinds of unnatural intercourse. In a field flush with publications in English, Rydström enters the fray as a non-native speaker, determined to reach a wide audience with his provocative interventions.

This work's success goes well beyond its innovations within the field, however. It proves an exemplary history in many other respects. It is elegantly written, characterized by clarity, judiciousness, and subtle wit. It is thorough, taking in a sizeable period, geography, and caseload. And it is empathetic, attempting to understand the sometimes draconian surveillant authorities – pastors, politicians, policemen, and physicians – while sensitively portraying the everyday lives of men who sought intimacy and sexual satisfaction in unconventional ways.

The work's impressive sweep and lofty ambitions are grounded by a meticulous, indeed conservative organizational structure. Divided neatly into two parts, the work makes clear its central argument. It argues change over time, a principal historical transformation, as it delineates the before and after: the sodomy paradigm from 1880 to 1920 and the homosexual paradigm from 1920 to 1950. Moreover, Parts One and Two thematically mirror one another, with four chapters each on legislation, bestiality, rural same-sex sexuality, and urban same-sex sexuality. The last three of these four are almost formulaic in their sequential treatment of sexual practice then social control; and the second and fourth further tackle forensic psychiatry. Treated separately in a final ninth chapter, female same-sex sexuality receives as much attention as these particular sources

seem to allow. Even as the author demonstrates Sweden's dubious distinction of criminalizing both female and male same-sex intercourse in the nineteenth century, the former is shown to have been far less frequently policed than the latter. And bestiality cases nearly always involved men. Rydström explains all these people and phenomena by reference to their social and economic contexts, situating sexualities within the material conditions of their production. He weighs various causal factors and judges their relative importance. It is testament to his perceptiveness and articulateness that he can hold it all within his vision and convey it all to his readers.

Quantity and Quality

The sheer quantity of primary documents consulted is astounding. In addition to mining government reports, the daily press, scientific journals, forensic psychiatric statements, mental hospital records, church periodicals, and sex reform movement literature, Rydström sent questionnaires to 286 informants born before 1945, and he conducted interviews with several. Most impressive, the author unearthed 2,333 court cases about bestiality and same-sex sexuality, which form the core of the study. These he found in Sweden's eight provincial archives and in 84 of its 96 district courts. With an elaborate system of crosschecking against official statistics and other sources, honed over a four-year search, Rydström seems to have located all extant cases. It is a massive achievement.

So what does he make of the data? Rydström's hefty sample allows broad quantitative generalizations, and these he presents in several charts, maps, and tables, appropriately placed throughout the text. Sadly, there is no list of charts and illustrations to accompany the contents page. Regarding violations of chapter 18, section 10 of the Swedish Penal Code, "forbidding fornication against nature," Rydström identifies thirteen large-scale prosecutions over the period, each involving 10 to 33 men (table 10, p 284). Interestingly, these are not limited to gay urban enclaves. Rather, they stretch from south to north; from Malmö in 1911 to Västerbotten County in 1941; and also in 1941, from Stockholm, population 546,000, to Långsele, population 700 (map, p 309). Pointing to Rydström's larger thesis, table 9 demonstrates the substantial increase over time in arrests for mutual masturbation between men, as compared to anal penetration (p 245).

Skillful qualitative research turns these numbers into flesh-and-blood Swedes. The chart showing a dramatic increase in the average age of sex partners (figure 4, p 292) is contextualized by passages describing the paradox of anti-gay law enforcement. Justified in part as combating child sexual abuse – cases of which remained consistently low from 1915 to 1945 – the stepped-up policing of same-sex intercourse meant that older consenting partners wound up in court. Rydström's interview with one of these men adds life to the architectural sketch of the primary arrest site, a public urinal – now a staple of gay history monographs.

Lars-Erik V. remembers his arresting officer as an overzealous cop who was an embarrassment to his fellow officers. But as Rydström points out, however, fifty years afterward, Lars-Erik seems to have minimized the trauma, forgetting for example that his mother wanted doctors to administer a cure for her son.

This attention to the modifications of memory mirrors the great care and sober reasoning that Rydström applies to his primary documents. At several junctures, he reminds his audience of the limitations and erasures of legal and medical testimonies, generally without interrupting narrative flow.

Shifts and Linkages

If Rydström breaks new ground in terms of themes, sources, and sites, he is on well-travelled terrain in terms of period. The late nineteenth century has long been the temporal focus of what Eve Sedgwick critiques as "The Great Paradigm Shift". Around this time, perhaps earlier, homosexuality in the Western World increasingly was understood as an identity as opposed to a behaviour. Concern over sinful acts, of which all people were capable, yielded to concern over homosexual persons, a distinctive minority. Thus, the modern homosexual emerged as a type, a species. Usefully, the multi-lingual Rydström provides us with Michel Foucault's oft-quoted passage in the original French: "Le sodomite était un relaps, l'homosexuel est maintenant une espèce" (p 9). Scholars such as John D'Emilio and Jeffrey Weeks have further pinned this shift to social and economic factors, especially the rise of urban, industrial capitalism and the perceived advantages of wage labour and anonymity in the cities.

Somewhat similarly, Rydström convincingly argues a shift from a rural penetrative sodomy paradigm to an urban masturbatory homosexual paradigm. Though he dates the shift roughly from the 1920s and 1930s, when Swedes became predominantly city-dwellers, his model should not be seen as lagging in time behind these others. Sweden should not be seen as lagging behind larger American and European capitals in terms of gay culture development. Quite the contrary, Rydström's project is to specify the interaction between rural and urban locales, to chart the movement of ideologies across these spaces. So Rydström is perceptive where others have had blinders in that he tests these hypothesized shifts on the ground, in both domains. He explores non-urban as well as urban realms, whereas his scholarly predecessors have limited their studies to the teleologically advanced modern gay ghettos. Thus, though Rydström sometimes lapses into the language of "advanced" and "developed" urban cultures, he can elucidate rural sexualities as different from – not more backward than nor inferior to – urban sexualities. This also enables Rydström to chart identifiable changes in sexual practices across time and place.

Here the linkage between bestiality and homosexuality proves crucial. "Of the 'three sodomitical sins,' only bestiality had been continuously and explicitly

outlawed since the mediaeval laws" (p 39). But when same-sex intercourse was again proscribed, in the Penal Code of 1864, it was directly linked to bestiality as "fornication against nature". Fornication, in this context, was conceived as vaginal or anal penetration, and early cases of both bestiality and homosexuality often turned on the question of insertion and sometimes even ejaculation. Thus in the first half of the period, the experiences of the farm, where bestiality was more pronounced, shaped the interpretations of the court. And the relative culpability of two male sex partners was measured by a bestial standard.

As Rydström explains, men who anally penetrated other men were seen as little different from men who vaginally penetrated animals. They both had chosen unfortunate receptacles when their "natural" urges for women had been stymied. Thus, a penetrated or receptive male partner could no more be blamed than the animal. This contrasts sharply with the increased culpability and perceived femininity of receptive male sex partners in various histories of homosexuality from North America and Latin America.

From the authorities' point of view, the distribution of guilt between active and passive sexual partners seems to have been rather different than in other countries, since the usual stigma attributed to the passive part was missing. Instead the passive part was exculpated and regarded as a tool for the active part's evil lust. This can perhaps be attributed to the strength of the bestiality discourse, according to which the animal was not to blame for the crime. (p 15)

Thus, investigating a highly localized environment, Rydström has made – to my knowledge – a wholly unique insight in comparative histories of sexuality. He has provided one vital exception to the rule offered in Leila J Rupp's important article "Toward a Global History of Same-Sex Sexuality": "The act of putting one's penis in the mouth, vagina, or anus of another is privileged, but the act of enclosing a penis with one's mouth, vagina or anus is not".¹ Rydström also asserts that oral sex between men was relatively uncommon over this period and was often conceived as foreign, as French or American.

Country and City

Rydström is at his best elaborating the distinctive conditions of rural life and their impact upon human sexuality. As he argues, to regularly witness farm animals copulating stirred passions and sparked ideas, especially among those very workers charged with the breeding of livestock. The particular case of 18-year-old Anders Karlsson in 1880 is well utilized to illustrate the general pattern.

1. *Journal of the History of Sexuality* 2001: 10, p 300.

According to Rydström, the case was "typical in many ways: young farm hands were the most common group of perpetrators, cows were the most common sexual object, and women [in this case, the milkmaid] were most often those who detected the crime, though they left it to the head of the household to take the matter to the police" (70). Further, "of all 751 cases of bestiality in my study, between 1880 and 1944, there were only six cases in which male animals were involved" (p 71). Thus, "the male perpetrators of bestiality, with few exceptions, chose female animals, making bestiality a heterosexual, 'heterospecial' endeavour" (p 16). Still, the zoophile did not become a species in the Foucaultian sense. No stable identity could be crafted around these sexual proclivities, though Rydström does concede that the Swedish language, unlike many others, provided a noun for these men: *tidelagare*.

Innovations in communication and transportation – often associated with the city – perhaps had greater consequences for sexuality in the countryside.

Thus, in 1917, the bank manager Frans Ahlberg in Bergsjö (population 500) could use the telephone to call to the nearest town, Hudiksvall (population 7,564), 25 km south of Bergsjö, and ask a young man there to take the evening train to Bergsjö and join Ahlberg in the railway restaurant. The telephone and the railway allowed him to seek his sexual contacts outside of the little community where he lived. (p 95)

The bicycle also radically altered mobility, though its advantages over the horse and its dependence upon improved roads are not fully articulated. Additionally, this already incisive history of technology could benefit from expanded discussion of classified advertisements in the contact pages of newspapers such as *Allas Veckotidning*. If the pseudonymous Martin Faxé, from a 600-inhabitant trading post in Lapland, could use ads for "male friends" to "build a network of homosexuals all across Sweden" (p 273) in the 1930s and 1940s, how many others did so then and earlier? And how does this enhance our understanding of homosexuality in so-called isolated places? How did such print media technologies shape rural sexuality?

Meanwhile in the "enlightened" cities, policemen pursued homosexuals with greater intensity, even as some politicians advocated decriminalization of homosexual acts, which was achieved in 1944. In the interim, "what can be interpreted as increasing tolerance was rather a redefinition of the boundaries of permissible sex and a more rigid policing of transgressions" (p 4). In other words, the shift from the rural penetrative sodomy paradigm to the urban masturbatory homosexual paradigm amounted to an expansion of criminal acts, such that mutual masturbation, for example, was more easily prosecuted under chapter 18, section 10, as long as the law was in effect. And the seemingly humane, lenient

sentencing of the convicted to psychiatric care, as opposed to the customary three months hard labour, often proved much more onerous. Trapped in a mental hospital for two years and threatened with castration, Martin Faxé concluded that "a prison term would have been preferable in all respects" (p 274). Though the widespread adoption of yet another technology of communication, the typewriter, helped Faxé churn out letter after letter of appeal and helped authorities craft longer reports on the criminals – all making excellent fodder for this assiduous historian – the discursive explosion mostly supported repressive regulatory efforts, he asserts.

Still, the cities and university towns in particular sustained a small but savvy sex reform movement dating from 1880. So Rydström's periodization begins not just with Karlsson's arrest but a daring speech by Uppsala philosopher Pontus Wikner, who urged societal tolerance of "borderline people" (p 56). Well-known himself as a lover of young men, Wikner seems to have sparked generations of reformers, culminating in the 1933 founding of the eminently effective Swedish Association for Sexual Education (RFSU). Their intrepid leader Elise Ottesen-Jensen and other activists counselled lesbians and gays by mail and even administered a contact service, facilitating numerous introductions between rural people especially. The RFSU would be followed in 1950, at this study's close, by the founding of the modern lesbian and gay movement and the Swedish Federation for Sexual Equality (RFSL): "These courageous people, who began their work for homosexual emancipation in the worst possible climate, by their actions illustrated Foucault's words, that where there is power there is resistance" (p 360).

Practices and Personages

Foucault indeed has been important for this historian, and he adheres closely and productively to social constructionist thought, holding that "homosexual identity is created not discovered" (p 8). But there is an interesting tension in this work between queer acts – to lump together all non-normative sexual acts, including homosexual, bestial, and others – and queer identities – the homosexual, the zoophile, and others. With shrewd intelligence and subtle sarcasm, Rydström repeatedly and rightly interrogates the authorities' distinction between the constitutionally homosexual and the pseudo-homosexual, a person who engaged in homosexual behaviour but defied homosexual identity. The pseudo-homosexual is like mid-twentieth-century American formulations of so-called situational homosexuality in prisons. There in sex-segregated surroundings, inmates engaged in homosexual acts that they seemingly otherwise – outside the prison? in a cultural vacuum? – would not have. Given that there is no cultural vacuum, that there are perhaps no sexual desires, meanings, behaviours, identities, or regulations that are culture-independent, floating free of culture, then isn't all sexuality situational? If part of the project of lesbian and gay history is to

denaturalize those particular sexual ideologies which parade as universal – which not only are posited as statistically normative but also are violently enforced as morally normative to paraphrase Michael Warner – then shouldn't we question any sexuality that is claimed as "natural"? Or to put it another way, isn't all sexuality, in a sense, unnatural?

These sorts of questions come to mind when Rydström probes the possible motivations for bestiality. At times, Rydström too-readily adopts and perpetuates "the most common way to interpret these acts [...] as something one did for the lack of something better" (p 91). To pronounce something *better* is to make a moral judgment, which the author has pledged to avoid. But to avoid "letting [my own] feelings colour my study" (p 17) is perhaps to shirk some of the responsibilities of authorship, of disclosure. Because feelings inevitably do colour studies. Rydström concedes that "some practices [presumably most if not all acts of bestiality] I would strongly condemn were I to pass judgment" (p 18); but he maintains the posture of withholding judgment, even as he embraces an "openness" designed to forward "the emancipatory ambitions of my project [presumably for homosexuals]" (p 32). Is homosexuality propounded, naturalized or normativized at the expense of bestiality?

To be fair, when Rydström slightly elaborates the standard interpretation as "lack of access to a 'natural' outlet for the sexual urge" (p 84), he places *natural* knowingly in quotation marks. But is the sexual urge – a supposedly all-powerful male sex drive which some "lost control of" (p 85) – thereby naturalized? And is Rydström about the business of delineating an acceptable variety of bestiality when he movingly describes cases of "genuine affection" for animals, men "genuinely attracted to animals" (p 74), "genuinely interested in animals as sexual objects" (p 77). That is, by illuminating cases of dairy workers and stable boys given to kissing, caressing, and yes, having sex with cows and horses out of an essentialized desire, does scholar Rydström participate in the production of a modern zoophile identity as sexologists did for the modern homosexual identity? If so, fine; let's discuss the consequences. But I believe Rydström is much too clever an intellectual to withdraw from, obscure, or deny any consequences of the exercise in the name of a long-dead objectivity.

Rydström subtly distances himself from one of his two principal subjects, generously thanking his friends in the preface for "putting up with all my disgusting talk about bestiality during lunch hours" (p iii). Similarly, he implies ignorance of Norwegian vulgarity and male cross-dressing by thanking others in the notes for information about the two. These would be very small points indeed were Rydström not faced with interpreting at least two transgender figures, Karl (a.k.a. Helga) Lundström and Gustaf Ross, as well as one intersexual figure, the pseudonymous Erik Andersson. Formerly known as hermaphrodites, intersexuals simultaneously have some bodily features associated with maleness and some

associated with femaleness, as analysed most recently and effectively by scholar Ann Fausto-Sterling. Why then does Rydström not accept Andersson's own statement that "he [sic] was a hermaphrodite" (p 241)? Instead, Rydström concludes "that what is remarkable in the case is of course the firm conviction of Erik that he [sic] was a woman" (p 242). The case further shows, he states, that "archaic explanations focussing on the idea of hermaphroditism could still thrive" (p 256). Part of the underlying work of this project is that some sexualities become archaic, others are made natural.

A stellar achievement, *Sinners and Citizens* naturalizes the previously unnatural: homosexuality in Sweden. Though bestiality was likewise decriminalized in 1944 – albeit more quietly – its moral status is unclear in this study and in Sweden today. Thus, this marvelously suggestive study leaves us questioning. Is all sex, at core, unnatural?

John Howard

Lokala perspektiv på företagande 1800–2000

Torbjörn Danell, *Entreprenörskap i industrialismens gränsområde. En studie av lokala förutsättningar och företagarnätverk i Skelleftebygden under 1800- och 1900-talen*, Diss, Umeå Studies in Economic History 24, Umeå 2000. 237 s.

Torbjörn Danells avhandling har tillkommit inom det av Riksbankens jubileumsfond stödda tvärvetenskapliga, huvudsakligen humanistiskt inriktade projektet "Kulturgräns Norr". De första hundra sidorna av avhandlingen är i stort sett lika med den licentiatuppsats Danell presenterade vid institutionen för ekonomisk historia, Umeå universitet, 1998, och resten, drygt hundra sidor, utgör alltså en påbyggnad på denna. Avhandlingen sägs ha två generella målsättningar: 1) att undersöka hur företagarkulturen och entreprenörandan påverkades av förändringar i den lokala miljön när nya förbindelser och villkor uppträdde "under en lång period av ekonomisk utveckling" och 2) att studera hur olika delar av Skelleftebygden långsiktigt förändrades i dessa avseenden. Undersökningsperioden sträcker sig i stort sett från 1820- till 1990-talet. Kulturgränsbegreppet – nog så knepigt för en samhällsvetare – blir för Danell ett redskap för att avgränsa och definiera den företagarganda, som har präglat Skelleftebygden. Inom denna bygd särskiljer han också mikrogränser, d v s gränser mellan socknar, när det gäller anammandet av innovationer. I undersökningen ingår också jämförelser med andra norrländska kuststäders utveckling och, vad gäller företagsanda, främst med Gnosjö. Genast skall dock till Danells förtjänst sägas, att han mycket väl försöker täcka in den kulturella påverkan och prägel som kan finnas i Skelleftebygdens ekonomiska utveckling under 150 år.

Avhandlingen är uppdelad i fyra avdelningar. Den första rör teoretiska utgångspunkter. Den andra är i huvudsak empirisk och rör företagandet i Skelleftebygden under 1800-talet. Den tredje rör företagandet under mellankrigstiden – men med särskilt fokus på vad Bolidenetableringen betytt – och den fjärde inriktas i huvudsak mot företagarnätverkets tillkomst och utveckling under senare delen av 1900-talet.

I första delen av Danells avhandling, d v s presentationen av tidigare forskning och teoribakgrund beträffande nyföretagande och entreprenöranda, intar givetvis Joseph Schumpeter en central plats. Helt grundläggande, som alltid när man diskuterar företagande och branscher i Sverige i ett historiskt perspektiv, blir Erik Dahmén's arbeten och hans diskussion om avancerande och stagnerande förlopp hos företag liksom hans begrepp "utvecklingsblock". Här kommer Torbjörn Danell också in på begreppen "företagskultur" och "företagarnas sociala nätverk"

(jag undrar dock, om han inte egentligen avser begreppet "företagarkultur", dvs det företagarklimat som finns i en viss bygd?) och diskuterar detta utifrån bland andra Robert Putnams berömda studie om de regionala skillnaderna i ekonomisk utveckling i Italien.

Den andra avdelningen utgörs av en presentation av Skellefteås framväxt till köping och stad och även landsbygdens successiva omvandling mot alltmer framträdande hantverk och industri. Skillnaderna mellan Skelleftebygden och andra delar av Norrland var näringslivsmässigt ganska små. Små självägande jordbruk med binärningar dominerade. Gränsen mellan norra och södra Norrland blev först tydlig i samband med sågverksexpansionen från 1860-talet, där den södra, t ex bygderna runt Härnösand och Sundsvall, snabbare anammade ångsågstekniken och aktiebolagsformen än orter längre norrut såsom Umeå och Skellefteå. Inom Skelleftebygden märktes nya företagsformer såsom hantverk och handel först och tydligast i Skellefteå och Burträsk församlingar. Förändringen inträffade ungefär från mitten av 1800-talet och framåt. Tendenser till utveckling av ett lokalt entreprenörskap kan spåras i den koppling som i Skelleftebygden kan göras mellan de religiösa företrädarna (både kyrkans män och de sk nyläsarna) och företagandet. Danell kopplar – vilket också har varit vanligt i tidigare forskning – nyläseriet till frigörelse, egna initiativ och entreprenörskap efter Max Webers modell. Vidare, menar Danell, spelade den överseende tolerans och det accepterande som kyrkans män visade för nyläseriet en viktig roll för den starka lokala väckelsen.

Ett intressant inslag utgör här det utifrån kommande bidraget av entreprenörer från Ångermanland (Nolaskog) och från mer avlägsna Markaryd i sydvästra Småland, vilket kom att avsevärt stimulera och stärka den lokala Skellefte-entreprenörskand. Ingifte skedde i etablerade företagarfamiljer på orten – assimileringen gick på det sättet snabbt och smidigt.

I avhandlingens tredje del diskuteras Bolidenableringens roll för utvecklingen i Skelleftebygden. Helt klart är, menar Danell, att med Boliden kom nya resurser i form av kapital och kompetens, och genom bolaget kom så småningom – men inte genast – också en satsning på samhällsuppbyggnad och service för dem som var bosatta där. Vidare ökade behovet av entreprenadverksamhet och lastbilstransporter som en följd av Bolidens etablering och expansion inåt landet – i Laisvallgruvan. Men Danell menar sig kunna visa att Skellefteå redan år 1930, dvs innan Boliden hade hunnit få något större genomslag i Skelleftebygdens näringsliv, var mer industriellt orienterat än t ex Umeå och Luleå. Här fanns, menar han, alltså redan en tradition och struktur av små hantverks- och industriföretag och handelsföretag vid tiden för Bolidenableringen. Men när väl Boliden kommit på plats gynnade företaget också i större grad än NJA i Luleå lokala entreprenörer och företagare, vilket gjorde att Skellefteå kunde behålla och stärka sin småindustriprofil. Här föreligger alltså en skillnad mot i Luleå, där NJA själv tog hand om, men också anlitate, företag utanför bygden i mycket högre grad. Under

tiden efter det andra världskriget har småindustrin inom expansiva grenar såsom verkstadsindustri, maskinindustri, åkeri- och byggnadsverksamhet spritt sig också till mer perifera delar av Skelleftebygden. Det småindustriella entreprenörskapet i Skellefteå uppvisar därvid påfallande likheter med Gnosjöområdet – vårt mest kända exempel på området.

I fjärde delen, slutligen, diskuteras i huvudsak nätverken mellan de viktigaste företagarfamiljerna, hur de står i förbindelse med varandra genom styrelseuppdrag, tillhörighet till föreningar etc. Inte oväntat visar det sig att en kärna av företagare står i nära kontakt med varandra via banker, olika uppdrag i styrelser, föreningar och rörelser. Vidare finns också länkar till gamla företagsläkter.

Sammantaget anser sig Danell kunna konstatera att Skelleftebygden befolkades och industrialiserades ganska sent, men att där sedan blev en utveckling mot småindustriell verksamhet med starkt nyföretagande, åtminstone från 1800-talets mitt. Impulser och inflyttare kom från Piteå, senare "Nolaskogs" och från Markaryd i Småland och dessa blandades med och befruktade den företagskultur som redan fanns. Nyläseriet i kombination med en tolerant kår av statskyrko- präster underbläste entreprenörskandan. När Bolidenableringen skedde omkring 1930, hävdar Danell således, att det redan fanns en betydande och livskraftig småindustriell verksamhet, men Boliden bidrog sedan också till och stimulerade företagsamheten på orten.

Anledningen till att ekonomisk-historiker så sällan tagit sig an småföretagens historia är i första hand *källproblemen*. Mycket litet har bevarats av dessa företags arkiv och företagen har naturligtvis inte heller alltid haft förmåga eller vilja att bevara sin dokumentation i samma utsträckning som stora framgångsrika företag som till exempel Stora Kopparberg, SCA eller Scania. Det betyder att när man bedriver forskning på små och medelstora företag tvingas man oftast, som Danell, gå den mödosamma vägen via offentligt insamlat material.

Före Danell har veterligen bara två ekonomisk-historiska avhandlingar kommit fram med fokus på mindre och medelstora företag, nämligen dels Jan-Erik Pettersson *Kristidsekonomi och företagsutveckling. Industrin i Uppsala län 1939–49* (1980) om industriföretagandet i Uppsala län under mellankrigstiden, dels Karl Gratzers *Småföretagandets villkor. Automatrestauranger under 1900-talet* (1996). Av dessa använder sig Danell av Gratzers arbete men tyvärr inte av Petterssons. Därtill återoppar Danell naturligtvis en hel del av de studier av småföretagande som finns i olika ortsmonografier, bl a Sven Gaunitz bidrag i *Örnsköldsvik 100 år* (1993) och Jörgen Björklunds i andra delen av *Sundsvalls historia* (1997). Dessutom finns det naturligtvis en livlig forskning kring det moderna småföretagandet från företagsekonomiskt håll med start redan på 1960-talet kring Dick Ramström i Umeå och under senare tid främst kring Bengt Johansson i Växjö, något som Danell också tagit fasta på och använt.

Eftersom praktiskt taget all företagsamhet i Skelleftebygden således gällde små

och medelstora företag har Danell därmed ställts inför betydande källproblem. Basen för en stor del av hans avhandling utgörs av primärmaterial till industristatistiken och företagsräkningar, som har samlats in av Kommerskollegium. Därmed finns en möjlighet att komma åt företagens verksamhetsinriktning, produktionsvärde för olika produkter, antal anställda samt antal företag i olika delar av bygden. Men detta källmaterial är användbart i stort sett endast för 1900-talet. För 1800-talet har Danell därför tvingats utnyttja folkbokföringsmaterialet för att via bl a yrkesbeteckningar försöka få fram företagandet utanför jordbruket. Ett särskilt problem är ju beträffande 1800-talet gränsdragningen mellan hantverk och industri, som har diskuterats tidigare av Lennart Jörberg m fl.

Danell diskuterar bristerna i källmaterialet på ett par ställen, dels gränsdragningen mellan hantverk och industri, dels förändringar över tid i villkor för insamling till industristatistiken (s 11–17, 125–130) och kan därvid påvisa att industristatistiken genomgående visar betydligt lägre uppgifter än vad motsvarande företagsräkningar gör för Skelleftebygden. I själva verket torde skillnaderna och källproblemen vara mycket större än vad Danell anger – detta antyder ett par mycket användbara undersökningar som han tyvärr inte har utnyttjat. Den mest genomgripande undersökningen som gjorts beträffande småindustrin i Sverige under den tid som Danell diskuterar torde fortfarande vara Axel Iveroths *Småindustri och hantverk i Sverige* från 1943. I den finns dels en diskussion om gränsdragningen mellan hantverk och industri, dels en ganska omfattande bakgrundskildring till situationen 1910–1940, dels också en specialundersökning av avvikelserna mellan industristatistiken år 1931 och företagsräkningen samma år. Iveroth kan därvid konstatera att för Sverige som helhet utgjorde antalet redovisade arbetsställen i industristatistiken för år 1931 bara cirka 13 % av dem som upptogs i företagsräkningen för samma år. I Jan-Erik Petterssons ovan anförda arbete – alltså ej heller utnyttjat av Danell – diskuteras den förändring i beräkning och uppföljning av redovisning som skedde för industristatistiken åren 1945 respektive 1946 och som resulterade i ett stort fall i statistiken, trots att egentligen betydligt fler skulle kunna fångas in år 1946, eftersom man då tog med alla företag med fem sysselsatta – inte som förut tio!

Danell drar därmed inte nytta av de undersökningar som redan finns, vilket är synd. De hade också kunnat styrka hans egna resonemang när han tar upp de svårigheter han själv haft med materialet.

I den *teoretiska diskussionen* utgår Danell ganska självklart ifrån Schumpeter och i dennes efterföljd Dahmén. Men till Danells förtjänst skall sägas att han därtill också lägger ett kulturellt element. Han betonar således den kulturella kontextens betydelse för entreprenörskapet i Patrick O'Briens och Per Davidssons efterföljd och kan senare påvisa hur den kommer till synes och har stor betydelse för företagandet i Skelleftebygden. Därtill lutar Danell sig mot Torsten Hägerstrands teorier om imitationens roll för diffusionsförlopp i en kultur, en

miljö, en bygd. Men här ligger ju också andra ekonomisk-geografiska teoretiska ansatser nära till hands, t ex gravitationsmodellen, när det gäller befolkning och varuhandel. En rutkartbild över Skelleftebygden (s 187) blir ganska meningslös om man inte samtidigt diskuterar tillgänglighet och infrastruktur för olika orter på kartan. Det ekonomiska avståndet, d v s det avstånd som bestäms av frakter, försäkringar, lagring, tid och transportkostnader m m, är givetvis en betydligt viktigare faktor att räkna med när man vill starta och utveckla ett företag än avståndet fågelvägen!¹

En annan teoretisk utgångspunkt som Danell skulle/borde ha använt sig av är *familjeföretaget som form och modell*. I avhandlingen finns åtskilliga resonemang om släkter – men här saknas en diskussion om familjeföretaget som modell samt teorier om familjeföretagande. I bl a temanummer i tidskrifter som *Business History* (1993:4) och *Scandinavian Economic History Review* (1999:1) har framträdande forskare som Mary B Rose, Mark Casson, Andrea Colli och Geoffrey Jones m fl diskuterat familjeföretagandet i teori och praktik. I Gary Beckers arbete *A Treatise on the Family* (1991) tas också problemen med successionen i moderna familjeföretag upp. Där påpekas att den certifiering som förr skedde inom familjen nu ges av skolor och institutioner. Släktskap är mindre viktigt i moderna än i traditionella samhällen eftersom marknadsförsäkring används i stället för släktskapsförsäkring, marknadsskolor har efterträtt familjeskolor, och examination sker i stället för familjecertifiering.² För varje släktled kommer nya medlemmar in, vilket kan splittra sammanhållningen. Konservatism vad gäller ledning är utmärkande; familjefadern har ofta svårt att inse att man måste förnya företaget genom att ta in personer med annat synsätt i företaget. Familjeföretagandet har dessutom utsatts för hårt tryck genom internationaliseringen under senare år och det har visat sig svårt att behålla företag inom familjen. Danell talar i stället gärna om brödragrupper som entreprenörer. Han lyckas därmed inte riktigt fånga den dynamiska förändring som familjeföretagandet som form har genomgått och alldeles särskilt beträffande efterkrigstiden.

En nyckelfaktor vad gäller företagets etablering, utveckling och förmåga att uthärda konjunkturnedgångar är *finansieringen* och detta gäller givetvis i särskild grad småföretag. Det är förvånande hur litet Danell uppmärksammar och analyserar denna faktor. Delvis torde detta bero på att det är svårt att finna belägg för hur det har gått till. Men det finns ju ändå vissa möjligheter att få ett visst begrepp om den ekonomiska aktiviteten i bygden nämligen via uppgifter om bankernas in- och utlåning. Olyckligtvis har Danell endast i viss mån följt den minsta banken på orten nämligen Skellefteå sparbank främst via Erik Westerlunds informativa jubileumsskrift. Den ojämförligt största och mest betydande banken på

1. Se t ex Walter Christaller, *Central Places in Southern Germany*, New Jersey 1966.

2. Gary S Becker, *A Treatise on the Family*, Cambridge (MA) 1991, s 347.

orten var i stället Västerbottens enskilda bank – i varje fall vid sekelskiftet 1900 – enligt de studier Ingemar Nygren har gjort.³

Ett sätt att skapa bättre ekonomiska förutsättningar för företagande på landsbygden har varit att gå samman i *kooperativ* för att minska riskerna (de egna investeringarna) för att driva mejerier, kvarnar, äga maskiner etc. Kooperationens roll i Skelleftebygden är föga utredd och läsaren får inte mycket mer vetskap om den genom Danells avhandling, förutom att han på ett ställe framhåller att ”den kooperativa idén mottogs väl hos bönderna” (s 79). Kooperationen som idé och modell diskuteras över huvud taget inte hos Danell, men har tidigare berörts av John Olofsson.⁴ Han har diskuterat bondekooperationens roll i bygden och därvid visat på en livaktig verksamhet, t ex vad gäller mejerier och anslutning till LRF.

Olofssons studie har Danell använt sig av, men inte följt upp ytterligare, vilket hade varit möjligt. Danell betonar med all rätt motoriseringen och bilismens betydelse för utvecklingen. Däremot uppmärksammar han bara helt *en passant* elektrifieringens betydelse för sågverken (s 71f). Han tar inte alls upp dess stora betydelse för samhällsutvecklingen totalt trots att elen säkerligen varit en för landsbygdens företagsamhet lika viktig sak (eller med Dahméns utvecklingsblock) som motoriseringen. En stor och utomordentligt användbar värdefull länsvis undersökning av landsbygdselektrifieringen gjordes ju efter första världskrigets bränsle- och lysoljekris av den så kallade K Elektrifieringskommittén år 1920 – för Västerbottens del benämnd *Utredning beträffande planmässig elektrifiering av landsbygden inom Västerbottens län* (SOU 1924:29). Av denna framgår att cirka hälften av de eldistributionsföretag som omkring 1920 var verksamma i Skelleftetrakten var elektriska andelsföreningar.

Danell har lagt ner ett stort och förtjänstfullt arbete på att försöka ta reda på *de lokala förtagarnätverken*, deras släktskapsförbindelser, hemmahörighet i olika religiösa samfund, nykterhetsföreningar, förtroendeposter kommunalt etc. Han har gjort en omfattande kartläggning av de släkter som spelat en särskild roll i Skelleftebygdens företagsamhet. En rad tabeller, sociogram och schaner över släktsammanhangen finns till stöd för andra forskare – men tyvärr har en del av figurerna blivit alltför täta och suddiga att läsa. Han jämför förtagarstrukturen i Skellefteå med den i Luleå, Umeå och Gnosjö och kan därvid påvisa att den påminner mest om den i Gnosjö, d v s med en större andel småföretag än storföretag – även om andelen stora företag över tid ökat. Han lyckas utan tvekan finna en speciell förtagarkultur i Skellefteå, en kultur som liknar den i Gnosjö och som därmed skiljer sig från den i Luleå.

Han menar att den höga väckelsefrekvens som man kunnat notera i Skelleftebygden liksom i Jönköpingsbygden skapat en förmåga till förnyelse och ökat den

3. Ingemar Nygren, ”Aspekter på norrländsk kapitalmarknad”, i *Ekonomisk-historiska studier tillägnade Artur Atman*, Göteborg 1977, s 149–183.

4. John Olofsson, *Byarnas förvandling 1930–1980*, Skellefteå 1984.

lokala initiativförmågan. Det kan så vara att man hos entreprenöriellt inriktade personer under perioden från 1870-talet och fram under första hälften av 1900-talet i hög grad kunnat finna dessa egenskaper, men för moderna företagare förefaller dessa slutsatser inte stämma lika bra.⁵ Andra faktorer än ett frikyrkligt sammanhang kan ligga till grund för ett fungerande nätverk, t ex medlemskap i Rotary och golfklubb, ekonomisk och kulturell samling kring ett lokalt ishockeylag som Leksand.

Sammanfattningsvis kan konstateras att avhandlingens svaga sidor ligger i att Danell inte tillräckligt noggrant har gått igenom vad andra forskare som Axel Iveroth och Jan-Erik Pettersson kommit fram till vad gäller den svenska industri-företagsstatistiken och därmed inte kunnat dra nytta av existerande forskning.⁶ Finansieringsproblematiken kunde ha blivit betydligt starkare belyst i avhandlingen. Del fyra i Danells avhandling, som behandlar perioden efter 1950, är mycket mer fragmentarisk och inte så genomarbetad som de tidigare delarna. Därtill kommer att utvecklingen för denna period har accelererat på ett helt nytt sätt genom en stark internationalisering och en utbildningsexpansion, vilket har medfört att företagarnas barn inte alls haft samma möjligheter eller lust att ta över. Därmed blir det också en klar brist att Danell inte har tagit vara på möjligheten att studera familjeföretagandet som idé och modell för att därmed kunna se dynamiken i företagandets förändringsprocess klarare.

Till Danells förtjänster måste räknas att han gett sig i kast med småföretagandet – ett ur källsynpunkt erkänt svårt och av företagshistorikerna därför också starkt försummat område. Han har försökt följa utvecklingen under en lång period – även om den kanske i detta fall blivit onödigt lång. Han har klart kunnat påvisa att ett lokalt stabilt företagande och en företagskultur förelåg redan innan Boliden etablerades och att Boliden också efter en tid anslöt sig till och förstod att utnyttja den företagsvänliga anda som rådde i Skelleftebygden. Den socio-kulturellt intresserade forskaren kan således ha stort utbyte av avhandlingen, den mer ekonomiskt-finansiellt inriktade mindre.

Sven-Olof Olsson*

5. Geoffrey Jones & Mary B Rose, ”Family Capitalism”, *Business History* 1993:4.

6. En annan mindre sak är att Danell vad gäller källhänvisningar har en tendens att gå till översiktsarbeten i stället för starka källor. Som exempel kan nämnas, att han valt Ola Gummesson, *Därför lyckas Gnosjö* (1997) i stället för exempelvis Bengt Johansson, ”Modernising the Industrial District: Rejuvenation or Managerial Colonisation?”, i E Vatne & M Taylor (eds), *The Networked Firm in a Global World: Small Firms in New Environments* (2000) beträffande Gnosjö. Beträffande jordbrukets binäringar kunde Carl-Johan Gadd, *Självlushåll eller arbetsdelning. Svenskt lant- och stadshantverk ca 1400–1860* (1991) ha valts i stället för Lennart Schön, *Industrialismens förutsättningar* (1982).

* Fakultetsopponent

Kortare recensionier

Birgit Sawyer, *The Viking-Age Rune-Stones: Custom and Commemoration in Early Medieval Scandinavia*, Oxford University Press, Oxford 2000. 269 s.

Det vikingatida Skandinavien, och speciellt då Sverige, sägs vanligen vara extremt fattigt på skriftligt källmaterial. Likväl föreligger det verkligen en betydelsefull kategori av texter som kommit till märkligen liten användning i historikers och arkeologers arbete med att rekonstruera det tidigmedeltida samhället, detta trots att stoffet egentligen alltid varit känt och uppmärksammat. Vi känner till mer än 3000 runstenar från Danmark, Norge och Sverige – Island saknar som bekant denna typ av epigrafiska dokument – av vilka den stora majoriteten hör hemma i det politiskt förhållandevis marginella svenska området. Redan den till synes egenartade geografiska spridningen tyder på att det kan löna sig att söka faktorer och drivkrafter för runstensresandet.

Detta är vad Birgit Sawyer gör i föreliggande text, som utgör kulmen på ett mångårigt forskningsarbete. Hon observerar att företrädare för runologin, som Sven B F Jansson, har använt runstensmaterialet på ett impressionistiskt sätt, ofta för att illustrera förekomsten av utlandsfärder, ehuru sådana endast nämns i några få procent av inskrifterna. Vad som istället måste göras är att studera runstensresarmönstret i ett större sammanhang. Stenarna ger inte utrymme för något pladder; det är frapperande att de är hållna i en lapidarisk, formelartad stil med få variationer och utvikningar. Varje uttryck i inskriptionerna är alltså noga övervägt och bör kunna säga något om runstensresarens intentioner.

Utifrån en studie av dessa formuleringar och stenarnas geografiska spridning bygger Sawyer upp en serie hypoteser om det vikingatida samhällsmönstret. Hon tillbakavisar eller modifierar en del tidigare teorier om varför stenarna restes och argumenterar istället för att nästan alla inskriptioner måste ses som reflekterande arvs- och egendomsfrågor. Detta betyder inte att arvsfrågor var det enda skälet till runstensresandet, vilket säkert haft mångahanda orsaker. Men genom att studera vilka anhöriga till en avliden som nämns i en inskription, i vilken ordning de nämns och i vilka sammanhang kvinnor kommer till synes, träder specifika mönster fram genom vilka Sawyer kan stärka sin hypotes. I källhänseende förefaller hon stå på fast grund och undersökningen har bitvis en mycket kvantitativ prägel där spridnings- och formuleringsmönster fastställs med exakta procentsatser.

I två utförliga kapitel diskuteras arvsrättsliga mönster. Inte minst intressant är författarens försök att länka materialet till juridiska bestämmelser kända från lagtexter på germanskt område och att urskilja olika rättsliga principer i olika geografiska områden. I större delen av Skandinavien antyder runstenarna att man

använt sig av det så kallade graduella arvssystemet, känt från de flesta germanska lagarna. Det betyder att de närmaste släktingarna ärver först, till exempel på bekostnad av direkta ättlingar som barnbarn. Mot det står parentelasystemet, där direkta ättlingar ärver före kollaterala släktingar; det dominerade i Uppsverige-Öland. Sawyer söker djärvt förklara skillnaderna med att det var viktigt för stormännen i Västsandinavien att hålla sitt arvegods intakt genom att lämna det till vuxna släktingar. På svenskt område, däremot, betydde kungamaktens svaghet att den lokala eliten använde sig av andra medel, som strategiska äktenskap, för att upprätthålla makt och status. Ehuru starkt hypotetiska förefaller hennes idéer i mitt tycke rimliga.

Även den starka koncentrationen av stenar till Svealand, särskilt Uppland, kan ses mot bakgrund av den svaga kungamakten därstädes på 1000-talet. Stenarna har nästan alltid kristna förtecken och tyder på att lokala familjer hade behov av att markera sin religionstillhörighet i en icke helt kristnad miljö, där missionärer fick söka beskydd hos kristna stormän. Sawyers kommer med andra ord till en helt annan slutsats än Henrik Janson i sin avhandling *Templum nobilissimum* (1998) där samma runstenar sägs implicera ett tidigt kristnat Uppland. Även i andra delar av Skandinavien tycks runstenstäta områden ligga utanför de regioner där kungadömena var förhållandevis starka.

Boken är intresseväckande och uppslagsrik och bör kunna tjäna som inspirationskälla för framtida försök att rekonstruera samhällsstrukturer och regional variation i det tidigmedeltida Skandinavien – förslag på vägar att gå vidare ges för av författaren själv i ett avslutande kapitel. Värdet av arbetet förhöjs också av tio bihang med statistiska uppgifter och en katalog som inventerar det omfattande runstensmaterialet. Det bör dock framhållas att medan flera slutsatser verkar rimliga och välgrundade så vilar andra på tämligen lösa boliner. Till de sistnämnda får nog räknas författarens idé om att Gorm den gamles berömda minnessten över drottning Thyre i Jelling i själva verket skulle vara ett falsifikat förfärdigat av Harald Blåtand i ett försök att skriva om historien – Thyre skulle enligt denna tolkning i själva verket överlevt Gorm och äktat en annan lokal härskare, tvärt emot stenens påstående! Så lösa spekulationer kan knappast övervägas seriöst och drar ner helhetsintrycket av en annars i många stycken utmärkt forskarinsats.

Hans Hägerdal

John Kraft, *Hednagudar och hövdingadömen i det gamla Skandinavien*, Upplands-Bro Kulturhistoriska Forskningsinstitut, Upplands-Bro 1999. 235 s.

John Kraft, *Tidiga spår av Sveariket*, Upplands-Bro Kulturhistoriska Forskningsinstitut, Upplands-Bro 2001. 158 s.

Svensk forntidsforskning är som en vidsträckt labyrint. Det är lätt att förlora överblicken, gå fel och hamna i en återvändsgränd. John Kraft rör sig dock hemtamt i labyrinten och har anmärkningsvärt lätt att komma vidare. Hans forskning började med just labyrinter, stora stensättningar, som här i Sverige brukar kallas för Trojeborgar. Han forskade mycket i ämnet och skrev flera uppsatser till årsböcker. När Statens Historiska Museer under 1995 anordnade en utställning om labyrinter, var arkeologen Kraft med som sakkunnig och skrev huvudparten av texterna. Intresset vidgades till fornnordisk kult över huvud taget och år 1999 sammanfattade han sina forskningar i boken *Hednagudar och hövdingadömen*, som huvudsakligen handlar om kultförbund. Han behandlar alltså de områden, som under hednatiden utgjorde ett slags socknar eller församlingar vad gäller hednisk gudsdyrkan.

Hans källor är dels arkeologiska lämningar som labyrinter och tingshögar, dels och framför allt ortnamnen. Hans främsta arbetsmetoder är "upprepningshypotesen" och "koncentrationshypotesen". Den förra innebär att författaren ger akt på alla ortnamn, som visar att hednisk gudsdyrkan har försiggått inom de olika områdena och att han särskilt ger akt på om de upprepar sig. Om samma grupp av ortnamn upprepar sig inom ett annat område, kan man dra slutsatsen att detta har utgjort ett eget kultförbund. Ortnamnen upprepar sig dock inte alltid, men om man finner en koncentration av intressanta ortnamn, kan man dra slutsatsen att detta är centrum i ett kultförbund. Detta är koncentrationshypotesen. Med hjälp av dessa arbetsmetoder kan författaren skissa Skandinaviens kultförbund eller åtminstone urskilja huvudområdena hos flertalet av dem. Gränserna mellan områdena är (och förblir kanske) i många fall osäkra, och i en del områden är antalet säkra ortnamn alltför litet för att man skulle kunna dra säkra slutsatser. I dessa fall dryftas olika tänkbara lösningar.

Flera forskare, som till exempel Elias Wessén och Jöran Sahlgren, har tidigare forskat i samma ämne. Kraft anknyter till sina föregångare och återger deras slutsatser, men han når längre än de och kan – oftast – dra betydligt säkrare slutsatser än de i och med att han behandlar hela Norden och alla ortnamn med anknytning till gudar och gudinnor. Gång på gång ser han samma mönster framträda inom olika områden, och dessa ofta upprepade mönster ger huvuddragen i hans framställning en styrka, som är sällsynt, när det gäller dessa tider och dylika ämnen.

Ämnet är svårt, men Kraft, som är tidningsman till yrket, skriver enkelt och lättfattligt på god svenska. Alla intresserade torde därför kunna följa med i fram-

ställningen. I verket dryftas dock många smärre tvistefrågor, som det är svårt att ge några säkra eller ens sannolika svar på. Framställningen skulle ha vunnit i klarhet och överskådlighet, om dessa avsnitt hade hamnat i en notapparat eller i en serie exkurser. Man har anledning att tro att detta verk kommer att bli flitigt anlitat, ty det har mycket att säga om alla delar av Syd- och Mellansverige. Användbarheten hade ökat om boken hade haft ett register. Utarbetandet av ett sådant hade visserligen krävt mycket arbete, men ett register hade varit av stort värde. Utan register kan man lätt missa viktiga uppgifter när man söker dem i efterhand.

Utredningen bör inte betraktas enbart som ett religionsvetenskapligt arbete, ty under hednatiden fanns det inte något särskilt prästerskap. Hövdingarna som styrde samhället hade hand om även hednisk gudsdyrkan. Kraft betraktar därför – uppenbarligen med all rätt – kultförbunden som ett slags hövdingadömen.

Denna insikt har lett honom till en annan stor och viktig arbetsuppgift, nämligen till att jämföra rönen om kultförbunden med vad man har fått fram om det förkristna och tidigmedeltida Sveriges administrativa indelning. Sina iakttagelser och slutsatser har han samlat och sammanfattat i boken *Tidiga spår av Sveariket*. Den har stort värde redan som sammanfattning av ett långvarigt och omfattande meningsutbyte med ett otal inlägg spridda i ett otal avhandlingar, årsböcker, tidskrifter och tidningar. Därutöver kommer många egna iakttagelser från Krafts sida. Hans rön angående kultförbunden gör att han bättre än andra kan bedöma många tvistefrågor och oklarheter rörande Sveriges administrativa indelning. Ibland går han så på djupet med den administrativa indelningen att kultförbunden snarast blir en bisak. De ämnen som behandlas är: Jordanes' redogörelse för de nordiska stammarna, storhögarna, kristnandet, tidiga städer och marknadsplatser, härads- och hundaresindelning, hundareskyrkor, husbyar och tunaorter, tingsplatser samt kyrkor och kultplatser.

Avsnittet om Jordanes är det minst givande. Hans uppgifter har behandlats mycket ingående och de är svårtolkade eftersom många stamnamn är förvanskade eller eljest okända. Kraft lyckas dock påvisa att många av de utpekade stamområdena överensstämmer med kultförbund. Hans ställningstaganden till sina föregångares tolkningar är väl genomtänkta, i och med att han utgår från förutsättningen att även de andra stammarnas områden bör ha varit av jämförbar storlek. Att döma av en del inlägg tycks ju åtskilliga forskare ha trott, att ett mindre byalag kunde utgöra en stam.

I fråga om storhögarna finner han tecken som talar för en riksbildning i mälardalskapen redan på folkvandringstiden eller dess förrinnan, men det skulle föra alldeles för långt att redogöra för hans sakska. Kraft skissar även ett program för datering av storhögarna. Säkrare dateringar av högarna skulle ge underlag för fler och säkrare slutsatser.

Med hjälp av egna och andras rön urskiljer han många spår efter tidig organisation och tidig administrativ indelning i Sverige, framför allt i mälardalskapen,

som har ovanligt gott om både fornminnen och ortnamn från den berörda tiden. Särskilt hans utredning om tuna-orterna är klagörande. Han påvisar att de – liksom husbyarna – av allt att döma har ingått i ett centralt uppgjort organisationsmönster.

Författarens slutord är ett inlägg i den brännande frågan om Svearikets uppkomst och är därför väl värda att anföra: ”Men den idag dominerande uppfattningen bland forskarna är att riket och kungamakten är sena företeelser. Enligt den rådande åsiktsvinden i forskarkretsar bör snarare rikets etablering och kungamaktens framväxt ses som ett resultat av främmande inflytelser i samband med kristnandet. Jag ställer mig mycket tvivlande till detta synsätt.”

Författarens ordalag är på detta ställe – liksom för övrigt genomgående – mycket hovsamma, men de sakskäl som han har framfört i sin bok är desto kraftfullare.

Forskningen kring labyrinter förde arkeologen Kraft vidare till forskning kring hednisk kult över huvud taget. Forskningen kring kultförbund förde honom vidare till annan administrativ indelning. Förutsättningarna för både det ena och det andra är en analytisk förmåga långt utöver det vanliga, en förmåga som urskiljer mönster, upptäcker ledtrådar och ser samband där de flesta skulle dra förhastade slutsatser eller helt enkelt bara bli förvirrade och ge tappt.

Har Kraft nu nått fram till vägens slut? Nej, det finns många ämnen kvar och det finns många möjligheter till fördjupning. Dessutom kommer andra forskare i framtiden att med större säkerhet kunna rita upp de gränser som Kraft bara skissat. Kanske har han ännu inte behandlat alla ortnamn som minner om hednisk gudsdyrkan. Runt om i landet finns nämligen ortnamn med Brud- som förled: Brudberget, Brudkällan, Brudbäcken och så vidare. Ute i bygderna berättas sägner om bergtagna brudpar och förolyckade brudar, men dessa berättelser är endast förklarings sägner utan historiskt värde. Ortnamnsforskarna anser att bruden i fråga är en gudinna, men det enda utförliga inlägget är T E Karstens korta uppsats ”Brud-namnen i Finland” (*Danske Studier* 1936). John Kraft är rätt man att skriva ett grundläggande arbete om dessa namn. Han har redan utarbetat det jämförelsematerial som kan göra ett sådant arbete extra intressant och ge underlag för mer långtgående slutsatser än enbart ortnamnen skulle tillhandahålla.

Lars Gahrn

Peter Carelli, *En kapitalistisk anda. Kulturella förändringar i 1100-talets Danmark*, Diss, Lund Studies in Medieval Archaeology 26, Almqvist & Wiksell International, Stockholm 2001. 464 s.

En kapitalistisk anda griper omkring sig. Det sker en individualisering, privatisering och kommersialisering. Överskott, vinster och investeringsmöjligheter blir accepterade vardagsfenomen. Borta är kollektivets anonymitet, fram träder individer med identitet och personligt ansvar, individer som ifrågasätter traditioner och auktoriteter. Var är vi i historien? Renässansens Italien? 1700-talets England? Nej, i Danmark på 1100-talet! I varje fall om vi ska tro den lundsiska medeltidsarkeologen Peter Carelli.

Carelli går mot strömmen i sin avhandling. I en tid som gör narr av dem som trodde på stora berättelser och en strukturinriktad historia letar han tvärtom efter just de stora strukturella samhällsförändringarna. Han är inspirerad av Annales-skolan – d v s Annales innan Le Roy Ladurie hittade Montaignou – och vill göra en total kartläggning av det mentala landskapet i 1100-talets Danmark, med allt tillgängligt källmaterial. Allt fler historiker tycks vilja lägga de avgörande mentalitetsförändringarna i samhällets omvandling eller ”modernisering” allt senare; även 1800-talets kapitalister levde inbäddade i sociala nätverk snarare än i en rå vinstmaximering. Men i stället menar Carelli att de gamla aristokratiska och kristna idealen blev omoderna redan på 1100-talet, att Valdemar I:s privilegiebrev till Knudsgillet 1177 var ”ett officiellt bekräftande av kapitalismen” och att kyrkan med skärseldsläran skapade en väg för den nya urbana eliten till himlen.

Ambitionen att göra en total kartläggning måste givetvis ändå begränsas. Han koncentrerar sig på fyra aspekter i fyra undersökningskapitel. I det första gäller det agrarsamhällets utveckling. Slutet för ”de vandrande byarna”, de klarare gränsmarkeringarna och den protoindustriella (sic) järnframställningen tolkas som tecken på att *homo oeconomicus* har gjort entré på den danska landsbygden. Nästa delundersökning handlar om städernas utveckling. Det skulle ha skett en våldsam urbanisering under 1100-talet, hantverket kommersialiserades och en ny urban identitet manifesterade sig bakom vallar och staket. Den tredje undersökningen rör statsmaktens och kyrkans organisering, som genomfördes under 1100-talet med borgbyggande, ämbetsmän och sockenorganisation. Den fjärde och nog originellaste gäller skriftspråkets utveckling och användning, där många olika textbärande artefakter studeras, som runstenar, inskriptioner i kyrkorna, lärd litteratur och diplom. Carelli hävdar att skriften, detta artificiella minne, på allvar slog igenom som administrativt redskap på 1100-talet, och därmed sköt den gamla muntliga kulturen åt sidan. På alla fält menar han sig se stora förändringar, parallella med dem i Västeuropa vid samma tid, som kan sammanfattas som den kapitalistiska andans framträngande.

Det är svårt att bedöma alla de empiriska belägg Carelli menar stödjer hans tes. På punkt efter punkt måste han ta ställning till andras forskning, sammanställa resultat och tolkningar, göra egna punktstudier och dra slutsatser. Utan att vara kompetent i arkeologi är det t ex vanskligt att avgöra om han har rätt när han jämfört med tidigare forskning senarelägger tidpunkten för de vandrande byarnas slut med tvåhundra år. Visar verkligen hans kvantifiering av diplomaterialet entydigt hur brevskicket utvecklades – bortfallet måste ju vara enormt? Övervikten för ekonomiska handlingar förklaras säkert delvis av eftervärldens stora intresse av att bevara just åtkomsthändingar. Måste många diken tyda på mer individuellt ägande av mark – tyder de inte på dränering?

Även om man kan tvivla på många delresultat, är dock den stora empiriska genomgången en tankeväckande rundvandring i 1100-talets danska samhälle (en rundvandring som påfallande ofta för till Lund). Framtida forskning kommer att ha stor nytta av boken som ingång till många frågor och källor. Sättet att behandla historiskt, konsthistoriskt och arkeologiskt material samlat är inspirerande. Diskussionen om skrift och "literacy" innehåller många tänkvärda synpunkter; t ex pekar Carelli på hur runorna faktiskt fick sitt breda genomslag samtidigt med den latinska skriften och blomstrade parallellt med den något hundratal år. Runorna trängdes tillbaka och blev en folklig skrift, menar Carelli, eftersom det inte fanns runsiffror, däremot romerska siffror. Elitens behov av artificiellt minne för skatter och avgifter avgjorde. Det låter plausibelt. Men är det en kapitalistisk anda? Kom några svärdsviftande kungar och några små städer verkligen att djupgående individualisera och kommersialisera vanliga bondfamiljers vardagsliv?

Carelli har använt sin bild av den kapitalistiska andan (eller snarare Sombarts och Webers), och den implicita motbilden av den förkapitalistiska, som ett slags idealtyper. Med deras hjälp har han kunnat skilja på får och getter i ett väldigt material. Idealtyperna kan användas för att hitta drag som pekar i en viss riktning. Jämfört med sen vikingatid torde 1100-talets Norden utan tvekan framvisa fler drag i riktning av privatisering och kommersialisering. Jämfört med Birkas och Hedebyns tid kryllade det av städer i Norden år 1200. Men Carelli glömmar ofta det relativa i kronologin. Tillämpade på 1800-talet skulle idealtyperna också visa fram viktiga steg från ett "traditionellt" till ett kapitalistiskt tänkande. Tillämpade på vår tid skulle de hjälpa oss att hitta icke-kapitalistiska drag i vårt högkommersialiserade samhälle. Det slutliga genombrottet för kapitalismen i Norden skedde nog inte år 1177. Den slutliga sanningen om danskt 1100-tal är inte sagt med Carellis bok. Men han har givit ett nyttigt debattinlägg som kombinerar handfast artefaktdiskussion med kulturhistoriska tolkningsförsök och ger anledning till begrundan av många frågor.

Harald Gustafsson

Elisabeth Wåghäll Nivre & Olle Larsson, *Reformationstiden. Kultur och samhällsliv i Luthers Europa*, Studentlitteratur, Lund 2001. 264 s.

Att Martin Luther inte var den ende reformatorn och inte heller först med att reformera kyrkan är inte någon nyhet. Inte heller är det någon egentlig nyhet att reformationen måste ses som en lång, utdragen process; vissa menar att reformationen inte ändade förrän långt in på 1600-talet. Det nya med Elisabeth Wåghäll Nivres och Olle Larssons bok *Reformationstiden. Kultur och samhällsliv i Luthers Europa* ligger inte i en presentation av nya fakta eller i ett visst urval av fakta utan i greppet de tar på ämnet. Perspektivet är tvärvetenskapligt och fokus läggs på den verkan reformationen hade på människornas liv. Istället för att skriva doktrin- och idéhistoria lyfter författarna fram folket och mottagandet av reformationen. Dessutom presenteras texter från denna tid som på olika sätt har anknytning till Luthers teologi och reformationens spridning.

Boken består av orienterande översiktskapitel med utförliga lästips och en textdel. När det avser textdelen finns där många texter som för första gången finns översatta till svenska. Jag tänker då på Georg Wickrams mustiga berättelser om präster och munkar och om goda och dåliga grannar. Läsningen är både rolig och intressant. När det istället gäller de orienterande översiktskapitlen varierar framställningarnas kvalitet beroende på period, ämne och infallsvinkel. Framställningen över Sveriges väg till en reformerad kyrka är traditionell. Jämförelsen däremot mellan Sverige och Danmark är ett mer spännande och nytt grepp som leder framställningen bort från ett traditionellt aktörs- och individperspektiv (Olaus Petri och Laurentius Andrae). Att författarna sedan ägnar ett stort utrymme åt uppkomsten av nya kommunikationsformer och deras betydelse för skapandet av ett nytt samhälle är bara att gratulera. Det ger det hela en fräschör som vanligtvis saknas i sådana här allmänna framställningar över reformationens förlopp. Överlag är boken väl disponerad och pedagogiskt upplagd med en översiktsdel med lästips och en textdel med instuderingsfrågor.

Bokens styrka är dock också dess största svaghet. Den blir helt enkelt för pedagogisk. Att använda den på något annat sätt än inom undervisningen eller som ett sätt att skaka fram intressanta uppsatsämnen blir svårt. För det ändamålet krävs en djupare analys av reformationen och ett tydligare isärhållande av drivkrafterna från konsekvenserna. Men för historielärare på landets universitet och högskolor kommer boken som en skänk från ovan.

Några skönhetsfläckar finns dock som stör läsningen. Det mesta är säkert korrekturfel som kan rättas till vid en eventuell nytryckning. Gustav I:s födelseår var inte 1446 utan troligen 1496, för att nämna ett exempel. Mer störande är dock upprepningarna. Att Sverige fick sin första kyrkoordning år 1571 och att dess konfessionella ställning inte fastställdes förrän vid Uppsala möte 1593 blir inte mer sant eller för den delen, mer intressant, bara för att det upprepas gång på

gång i framställningarna. För övrigt saknar jag Quentin Skinners böcker i den annars så matnyttiga litteraturlistan. Men – och detta tål att upprepas – boken är något av en skänk från ovan när det gäller uppslag till nya tematiska kurser på landets alla högre läroanstalter.

Bo Eriksson Janbrink

Giles Milton, *Muskotkriget. Striden om de ostindiska kryddöarna*, Historiska Media, Lund 2001. 302 s.

I början av 1600-talet utkämpades en kamp mellan portugiser, holländare och engelsmän om kontrollen av den lukrativa handeln med kryddor i Sydostasien. Speciellt kryddorna från de skryddöarna (Moluckerna i dagens Indonesien) ansågs värdefulla. Kryddorna producerades på ett fåtal öar och de som lyckades kontrollera dessa kunde begära nästan vilka priser som helt. Detta var grunden för det holländska ostindiska kompaniets monopolstrategi i Ostindien.

Även engelsmännen försökte ta del av den asiatiska kryddhandeln, men deras ostindiska kompani var svagare och trängdes så småningom undan av holländarna. I Giles Miltons nyligen utkomna bok skildras det engelska engagemanget i kryddhandeln och deras utdragna kamp mot holländarna. Miltons bok kretsar i stort kring kampen om en enda dock mycket viktig ö, Run i Moluckerna, som kring 1616 kom under engelsk kontroll. Run var ingen stor ö och inte heller en storproducent av kryddor (muskotnöt), men utan dess kontroll skulle monopolstrategin inte fungera. Därför gjorde holländarna allt för att ta över ön och engelsmännen försökte hålla den in i det sista. Enligt den slutgiltiga uppgörelsen byttes Run mot den då holländska ön Manhattan i Nordamerika. Milton lyfter flera gånger fram den enorma skillnaden mellan dagens Manhattan och den helt betydelselösa Run i Indonesien. Kontrastens syfte är naturligtvis att visa Runs viktiga roll i världshistorien, men det är också ett klassiskt exempel på den omvända historieskrivningen där man tolkar en viss historisk händelse utifrån modernt perspektiv.

Miltons bok är en spännande och välskriven historia. Författaren lyfter fram små oansenliga händelser för att visa deras egentliga innebörd och mer långsiktiga betydelse. Men här finner vi också bokens uppenbara svagheter. Genom att överdriva vissa händelser och vissa personers betydelse, blir helhetsbilden ganska skev. Det visas tydligast i Miltons fokusering på de engelska insatserna. Läsaren får intryck att det egentligen var engelsmännen som upptäckte Ostindien och öppnade handelsvägen till Europa. Den portugisiska perioden i Asien ägnas väldigt lite utrymme. Genom den ständiga fokuseringen på engelsmännen får också holländarna spela mindre roll än de egentligen hade. Förklaringen till holländarnas framfart i Ostindien var inte kryddhandeln i sig, som Milton tycks tro, utan holländarnas kamp mot det habsburgska väldet i Europa. Därför att Spanien och

Portugal efter 1580 var ett enat rike förlorade de nederländska köpmännen tillgång till de ostindiska kryddorna i Portugal. Utan kännedom om den europeiska utvecklingen blir holländarnas ansträngningar i Ostindien mindre begripliga.

Författarens anglocentriska perspektiv ställer till stora bekymmer när han beskriver de asiatiska samhällena. Araber, indier och moluckabor uppfattas ofta som primitiva och svekfulla. Mogulrikets kejsare, Jahangir, skildras som en nyckfull alkoholist som roar sig genom att titta på gladiatorstrider mellan djur och människor. En förklaring till Miltons minst sagt snäva och förenklade syn på Asien är de källor och den litteratur han använt. Han tycks ha utgått främst från äldre engelska reseskildringar och återgett deras innehåll utan någon större kritisk granskning. Han har helt undvikit att använda den nya vetenskapliga litteraturen om det holländska ostindiska kompaniet och om Sydostasien före europeernas ankomst. Han har inte tagit del av den stora diskussionen om orientalismen.

Miltons bok lyfter fram ett viktigt kapitel i den västeuropeiska kolonialismens historia. Kryddhandeln var det första exemplet på hur rent kapitalistiska intressen djupt påverkade ett visst områdes utveckling. Det holländska styret av Moluckerna har i liten skala visat kolonialismens mekanismer: kampen om marknader mellan olika stater, kolonialmaktens brutalitet mot befolkningen, den totala kontrollen av produktionen och även inriktningen på monokulturer. Med viss överdrift kan man påstå att vi på Moluckerna kan se de första negativa konsekvenserna av kapitalismens globalisering. Miltons syfte är dock inte att visa de stora sammanhangen. Han fokuserar på det spännande och spektakulära. Han vill helt enkelt behålla läsarens intresse till varje pris, och det lyckas han med. Men frågan är om priset i hans fall inte är för högt.

Leos Müller

Kjell Lekeby, *Kung Kristina – drottningen som ville byta kön*, Vertigo, Stockholm 2000. 120 s.

I en ny bok om drottning Kristina vill Kjell Lekeby göra upp med den i hans tycke alltför heroiserande bilden av Kristina. Med hjälp av pamfletter och källor som avvisats av andra forskare vill han anlägga ett "snedperspektiv" på drottningen och nå en sannare bild än den "storsvenska historieskrivningen". Lekeby har också använt sig av Kristinas efterlämnade handlingar om alkemi och astronomi. Han framför tre hypoteser: 1) Kristina betraktade sig som övermänsklig och utan like i världshistorien 2) Kristina var lesbisk 3) Kristina trodde att hon kunde förvandlas till man.

I boken behandlas också en rad andra saker. Den innehåller dessutom ett antal texter av och om Kristina, som nu för första gången publiceras på svenska. Lekeby hänger sig gärna åt psykoanalys. Boken är försedd med talrika citat och

anekdoter vars enda syfte tycks vara den föregivna "avheroiseringen". Ett exempel är ett avsnitt som kallas "Ryktesfloran" där Lekeby återger en mängd rykten om drottningen, bl a att Kristina och den spanske ambassadören Pimentel hade åtta samlag på 24 timmar, att Kristina bestigit Ebba Sparre på samma sätt som Pimentel besteg henne, att Kristina födde två barn o s v. En ganska blandad kom-pott således. Lekeby hävdar inte att ryktena är sanna – han nöjer sig med att på-visa deras existens och därmed blir avsnittet tämligen ointressant.

Lekebys bristande källdiskussion är ett generellt problem. Om man, som han, väljer att använda sig av nidskrifter och källor som tidigare avisats på grund av att de sannolikt är förfalskade bör man motivera varför. Som Lekeby själv påpekar skrevs "Copie d'une lettre écrite de Bruxelles à la Haye" med stor sannolikhet av Jacques Carpentier de Marigny som var en av Frondens flitigaste pamflettskrivare och arbetade för Condé. Hans elaka penna ledde honom både till Bastiljen och till spöstraff. Varken hans pamflett om Kristina eller de han skrev mot Mazarin kan betraktas som särskilt trovärdiga. Lekeby gör ingen värdering av de enskilda uppgifterna utan plockar det som passar hans syften ur libellerna. Han tar pamfletterna till intäkt för Kristinas homosexualitet men bortser helt från alla heterosexuella sexualskildringar som ingår i dem – han anser att "man måste väl tro henne när hon inför Gud och världen bedyrar att hon inte någonsin haft någon hetero(sexuellt) förbindelse". Lekeby citerar också pamfletten "Le Génie de la Reine Christine" utan att ens antyda att det är en pamflett.

Lekeby gör en bra redogörelse för synen på kvinnan under tidigmodern tid, men i övrigt saknas komparationer och kontextualisering. I avsnittet "Högmodet" behandlar Lekeby, återigen genom psykologisering, det han kallar Kristinas "grandiosa självbild". Han skriver om hur hon identifierar sig med Apollon och Alexander den store. "Bevis" på hennes storhetsvansinne finns också i hennes egenhändig skrivna utkast till medaljtexter som Lekeby har översatt och publicerar som bilaga. Frågan är om det var Kristinas egna tankar hon gav uttryck för när hon framställde sig som grandios; var det inte ett led i hennes egen PR-kampanj? Vilken 1600-talsmonark skulle låta prägla halvheroiska medaljer? Ansåg Ludvig XIV att han var solkungen eller tyckte han att det var en bra retorisk bild? Lät Maria av Medici Rubens måla henne som hon tyckte att hon såg ut eller som hon ville att omvärlden skulle se henne? För den som sett Rubens gigantiska målningar som fyller ett helt galleri i Louvren är det propagandistiska uppsåtet ganska klart. Kristina var i gott sällskap.

Hypotesen om Kristinas bi- eller homosexualitet är den som tycks ha mest fog för sig, även om källorna är ganska svaga. Visserligen hänvisas till andra källor än nidskrifterna, bland annat ett brev från Magnus Gabriel de la Gardie och brev från Elisabeth Charlotta av Bayern, men det bästa belägget i mitt tycke är att just dessa rykten uppstod i en tid som enligt flera forskare var föga medveten om

kvinnlig homosexualitet. Det vore intressant att undersöka om någon annan kvinna i maktställning utpekades som homosexuell under 1600-talet.

Bokens paradnummer handlar om Kristinas önskan och tro på att hon kunde byta kön. Lekeby hänvisar till att Kristina var intresserad av alkemi och sökte de vises sten. Stenen skulle hon kanske ha för att uppnå könslig fulländning, menar Lekeby, trots att Kristina själv aldrig verkar ha uttalat sig i den riktningen. Som stöd för sin teori anför Lekeby enkönsmodellen – 1600-talsmänniskan ansåg att alla var av samma kön, bara mer eller mindre fullbordade – och citat från Kristina om kvinnan som naturens misstag. Med hänvisning till en diplomatrapport som skrevs flera år efter den påstådda händelsen (och som enligt Sven Stolpe är pornografisk) hävdar han att Kristina på 1670-talet hade livmoderframfall och trodde att hon höll på att förvandlas till man.

Ytterligare bevis finner han i ett sannolikt förfalskat brev som Kristina ska ha skrivit till markisinnan de Ganges och vars innehåll snarare tyder på ett romaneskt uttryckssätt än en verklig vilja att byta kön. Lekebys trumfkort är en profetia som utlovar att Kristina 1682 ska förvandlas till en vacker yngling kallad Alexander. Enligt en påskrift på horoskopet fick Kristina det 1642 och utifrån detta argumenterar Lekeby för att hon hade ett könsbyte i tankarna från den tidiga ungdomen. Dateringen är emellertid helt orimlig; vilken siare skulle våga (och kunna!) förutspå att den då 16-åriga blivande drottningen skulle abdikera 1654 och resa till Rom och förvandlas till man? Jag har svårt att se att denna anonyma och sent tillkomna skrift har något större bevisvärde.

Att Kristina på många sätt såg sig som manlig är välkänt. Men att hon trodde att hon fysiskt skulle förvandlas till man går knappast att belägga. Kjell Lekebys bok är en fortsättning på århundraden av spekulationer om Kristinas sexualitet, utseende och vanor. Den politiska aspekten av drottningens liv lyser som vanligt med sin frånvaro. Tyvärr.

Anna Maria Forsberg

Per Nilsén, *Att "stoppa munnen till på bespottare". Den akademiska undervisningen i svensk statsrätt under frihetstiden*, Rättshistoriskt bibliotek I:59, Institutet för rättshistorisk forskning, Lund 2001. 460 s.

Det är väl få perioder i den svenska historien som, namnet till trots, varit så präglade av politisk protektionism som frihetstiden. Erfarenheterna från enväldet orsakade en kraftig reaktion och de nya fundamentallagarnas påstådda fullkomlighet gav dem en oberörbarhet som kan jämföras med det kungliga majestätets okränkbarhet under föregående epok. Samtidigt var 1700-talet en tid av dynamiska samhällsförändringar som förenades med såväl politisk konservatism som

radikalism. Detta öppnade för diskussion om de intrikata konstitutionella dokumenten och under dessa betingelser var det viktigt för de styrande att kontrollera ortodoxin i de statsrättsliga uttolkningarna.

Hur undervisningen i svensk statsrätt organiserades och utvecklades under frihetstiden har undersökts av rättshistorikern Per Nilsén, vars doktorsavhandling, som efter lätt omarbetning nu utkommit i bokform. Nilsén vill beskriva statsrättsämnets utveckling ur tre perspektiv: en besluts- och kontrollaspekt, en funktionsaspekt samt en inomdisciplinär aspekt. Intressantast är väl funktionsaspekten, som delvis överlappar de båda andra. I denna kategori placerar författaren nämligen tre potentiella funktioner: en legitimerande, en disciplinerande och en informerande funktion. Härunder finns alltså både indoktrinerande och undervisande drag. De styrande ville för all del konservera en samhällsordning, men utöver kontrollen fanns också en reell föreställning om att statens funktion var beroende av skolade medborgare som kände sina konstitutionella förpliktelser och rättigheter. Den moraliserande och negativa människosynen parades med en uppfattning om att upplysta medborgare var det främsta värdet mot despoti.

Det saknas inte studier inom detta fält, men det nyskapande med Nilséns undersökning är att han tydligt kopplar de politiska idéernas förändring till de politiska konjunkturen. Han beskriver en rad av frihetstidens stora politiska stridsfrågor och visar övertygande hur de segrande tolkningarna vid flera tillfällen direkt kom att påverka undervisningen vid rikets akademier. Genom kopplingen till den politiska historien framstår frihetstidens statsrätt tydligare än i tidigare forskning som ett sannskyldigt maktinstrument.

Diskussionerna om att införa svensk statsrätt som ett särskilt undervisningsämne inleddes redan vid enväldets avskaffande. De första instruktionerna för ämnet är från 1723 och under intryck av politiska strider kom de att revideras flera gånger. Bland det som präglar förändringarna är att allt större vikt kom att läggas vid den praktiska nyttan. Undervisningen i romersk rätt fick vika undan för mer instrumentella ämnen som ekonomi och nationell och komparativ rätt. Från 1740-talet började man införa ämbetsexamina där inhemsk statsrätt var ett av inslagen och 1745 års uppfostringskommission hade rentav föreslagit att den borde ingå som obligatorisk förberedelse till alla akademiska utbildningar.

Något som skilde 1700-talet från tidigare århundraden var en allt mer påtaglig utvecklingsoptimism. Benägenheten att basera allt värdefullt vetande på antika principer avlöstes slutligen av en mer experimentell vetenskapssyn. I denna allmänna trend är det följdriktigt att, som Nilsén påvisar, många inhemska lärda ansåg de utländska statsrättsliga termerna eller de vedertagna statsrättsliga huvudprinciperna otillräckliga för att täcka de svenska tillämpningarna. Ett utrymme för tolkningar erkändes därmed indirekt, men det var ändå viktigt att tyglarna inte släpptes helt.

Avhandlingen slutar med Gustav III:s statskupp, men motivet är inte någon

traditionell epokindelning utan ett konkret slut för studieobjektet: Inom någon månad efter statskuppen hade statsrättsämnet avskaffats vid alla svenska universitet. I Uppsala skedde det efter opportunistisk hänvändelse till högsta ort och även vid övriga akademier verkar man ha känt av tidens stämningar och krav. "På samma vis som ämnet initierats av politiska skäl, upphörde det av politiska skäl", konstaterar Nilsén (s 376). Han bidrar här med ännu ett exempel på Gustav III:s politiska manövreringsförmåga. Trots att den frihetstida konstitutionen hade uppnått betydande legitimitet lyckades kungen skickligt utnyttja det manöverutrymme som fanns mellan parti- och ståndsmotsättningar för att genomdriva en lösning som egentligen ingen annan än han själv tycks ha önskat.

En av bokens stora förtjänster är fullständighetsambitionen. Dispositionen är huvudsakligen kronologisk och Nilsén fördelar utrymme ganska jämnt över undersökningsperioden. Utöver den centrala beslutshandlingen undersöker han också implementeringen vid samtliga svenska universitet – Uppsala, Lund, Åbo och därtill det något speciella Greifswald. Det är inte bara konsistorieprotokollens och kanslerskrivelsernas principbeslut som studeras; genom föreläsninganteckningar försöker han även så långt möjligt rekonstruera den undervisning som faktiskt bedrevs. Nivå för nivå kan han därmed visa att fastän centrala direktiv ofta omsattes i lokal praktik fanns också stort utrymme för tolkningar.

Det är en intressant och betydelsefull undersökning Nilsén har genomfört. Genom att kombinera ett politiskt-historiskt och ett idéhistoriskt synsätt lyckas han visa vilken mognad som faktiskt präglade frihetstidens statsrättsliga föreställningar. Mycket av diskussionerna ingick i ett internationellt samtal men det fanns likaså en växande medvetenhet om att det svenska statsskicket var särpräglat och krävde sina egna bedömningar. Här lyckas Nilsén både fördjupa vår förståelse och utvinna helt ny kunskap.

Tyvärr lider framställningen också av ganska betydande brister som drar ner helhetsintrycket. Materialgenomgången är imponerande och grundlig. I många fall är det helt nya fynd som dragits fram, i andra har det gjorts en kontroll och nyläsning av underlaget för äldre forskning. Dessvärre motsvaras inte de gedigna källstudierna av en lika lödlig analys.

Undersökningens många vägande resultat hade framstått tydligare med en bättre systematik och en mer genomgripande redigering. Särskilt som arbetet redan föreligger i en duplicerad disputationsupplaga borde referaten ha kunnat kortas väsentligt. Författarens höga ambitionsnivå går inte att ta miste på, men skildringen tenderar att bli något katalogartad och själva sakfrågan försvinner ofta bakom mängden av detaljer. Exempelvis de avsnitt som utreder tillsättningsärenden och personliga nätverk brister i pedagogisk tydlighet och försöken till internationell komparation är valhant utförda.

Det väsentligaste tillägget till disputationsupplagan är en handfull sidor i sammanfattningen som granskar förhållandena i Danmark vid samma tid. Den

komparativa diskussionen är emellertid helt frånvarande, om man bortser från ett obelagt antagande att det karolinska enväldet kan ha inspirerats av det danska (s 394). Hela tillägget känns överflödigt och författaren borde ha sparat krafterna till en mer utvecklad jämförelse i annat sammanhang.

Ovanpå detta är boken slarvigt korrekturläst och ett tämligen omständligt språk gör den trögläst. Det är synd på ett angeläget arbete.

Jonas Nordin

Jay Losey & William D Brewer (eds), *Mapping Male Sexuality: Nineteenth-Century England*, Associated University Press, London 2000. 376 s.

Mapping Male Sexuality: Nineteenth-Century England är en titel som förpliktigar, men antologin i fråga lever inte upp till den. En rad närläsningar av romaner och dikter passerar revy. Dock saknas en analys av hur den manliga sexualiteten i vidare mening såg ut eller ansågs se ut under artonhundratalet. Istället har man valt att lägga nästan all energi på att utläsa uttalade eller (mer sällan) explicita gränsdragningar mellan det homosexuella och det heterosexuella i olika texter.

Ibland tycks också författarna läsa in meningar i texterna som inte ens med den bästa av vilja finns där. André De Cuir närläser Joseph Sheridan Le Fanus skräcknovell "Green Tea" och är tvärsäker över den impotens, kastrationsskräck och mer eller mindre uttalade homosexualitet männen känner. Dock kan jag inte se detta i de citat som skall belägga hans tes: en mans "ännu mera smärtsamma förlust av [...] hälsa" och "I Doktor Martin Hesselius fann jag min *Herre*." När en Mr Jennings sägs ha en liten svart apa blir detta till ett uttryck för en undertryckt homosexuell åtrå, då apan sägs vara en symbol för libido. Lika säker är Donald E Hall på att huvudpersonen Silas Marner i George Eliots roman med samma titel väljer sin ensamhet som en vinkning till onanins fröjder, liksom William D Brewer vet att den manliga rivaliteten och vänskapen i William Godwins romaner bygger på en aldrig explicit uttalad homosexualitet eller homosocial åtrå. Men beläggen är få och svävande. Detsamma gäller Frederick Greenes läsning av Shelley och Christopher Lanes betoning av det implicit homosexuella i två av Henry James romaner.

Mer övertygande är då Jonathan Gross' läsning av berättaren i Byrons *Don Juan*. Här finns både belegg från Byrons egna homosexuella upplevelser och en noggrann närläsning av flera passager ur det långa poemet, som övertygande visar att berättaren är snarare homo- än heterosexuell – "gay", som Gross skriver. Läst på detta sätt blir poemet en attack på den heterosexuella Don Juan-traditionen. De många halvt dolda homoerotiska metaforerna och referenserna till Grekland är vinkar till samtidens homosexuella. Gross identifierar också den lite pryda

litteraturvetenskapliga tradition som dolt Byrons homosexuella upplevelser och/eller gjort de upplevelserna irrelevanta för en förståelse av hans verk.

Antologins verkliga pärla är dock Laura Fasicks analys av George Kingsleys många rabiata attacker på det katolska upphöjandet av celibatet. Kingsley (och 1800-talet, skulle man kunna hävda) omskrev enligt Fasick ett tidigare misogynt krigarideal, byggt på helt manligt umgänge och kyskhets, till en mer heterosocialt definierad manlighet, byggd på könskomplementaritet. Här blev hustrun en viktig del av den manliga identiteten. Heterosexuell, gift, upphöjd manlighet ställdes här inte mot homosexualitet utan mot det omanliga celibatet. I en annan uppslagsrik essä gör Kathleen McDougall en nyläsning av G B Shaws verk utifrån ett sexualiserat manlighetsperspektiv. För Shaw var bevarandet och sublimerandet av de sexuella energierna ett centralt tema. Att undvika sexuella excesser var att använda kroppens sexuella energier till ett högre mål: att skapa litteratur.

Det finns dock alldeles för många aspekter av 1800-talets manliga sexualitet som inte alls berörs i antologin. Prostitutionens reglementering kartlades från den manliga sexualitetens perspektiv redan 1978 av Alain Corbin, en bok som ingen av de medverkande tycks ha läst, trots att den finns översatt till engelska. Man finner ingenting alls om vare sig den illegala eller den offentligt tolererade prostitutionen i Loseys och Brewers antologi. Det var också under 1800-talet som kriget mot onanisten tog sig närmast industriella proportioner. Onanisten var nästan uteslutande tänkt som en man. Om denna figur säger antologin nästan inget alls. Den stora mängd pornografi som trycktes i England under 1800-talet förblir också outredd, liksom den ännu större mängden detaljerade rådgivningsböcker kring det heterosexuella samlaget som seklet producerade. En ny blick på George Drysdale, vars *The Elements of Social Science* var enormt inflytelserik i sin betoning av att mannen måste få utlopp för sin sexualitet, hade också behövts.

Inom queerforskningen påpekas ofta att man gör heterosexualiteten till undersökningsområde, men här blir sexualitet nästan liktydig med homosexualitet. Analysen är bitvis ahistorisk, en brist som blir synlig i den ständiga betoningen av homo-/heterobinärens vikt för 1800-talets manliga sexualitet. Eftersom vår egen tid är besatt av denna distinktion, gör man 1800-talet till minst lika besatt av den. Men om nu Foucault hade rätt i att den homosexuella typen uppfanns kring 1870, verkar det då inte rimligt att tänka sig att själva den binären var mindre viktig innan man på allvar började diskutera homosexualiteten och homosexuella som helt skilda från heterosexuella? I rådgivningsböcker kring sexualitet förblir den manliga sexualiteten under hela 1800-talet främst konstruerad mot andra än de homosexuella: förförare, onanister, ungarlar som vägrar gifta sig, gifta män som ger efter för sin sexualdrift alltför ofta. Om dessa får vi dock nästan inte veta någonting eftersom forskarna har bestämt sig, a priori, för att den viktigaste distinktionen 1800-talet igenom var den mellan homosexualitet och heterosexualitet.

Ytterligare en allvarlig brist i antologin är hur den bitvis ganska obehagliga

misogyni som ofta legat till grund för olika försvar för den kärlek som inte vågar tala sitt namn förtigs eller förpassas till fotnoter. Om denna misogyni får vi i en fotnot veta att den behandlats av tre andra forskare – inget mer. Om nu syftet varit att kartlägga delar av den manliga sexualiteten under 1800-talet och man valt att nästan uteslutande ägna sig åt homosexualiteten, torde väl även denna misogyni hos homosexuella män ha varit högintressant att bena upp och diskutera.

David Tjeder

Tore Pryser, *Hitlers hemmelige agenter. Tysk etterretning i Norge 1939–1945*, Universitetsforlaget, Oslo 2001. 542 s.

Lillehammerprofessorn Tore Prysers mastiga verk om den tyska underrättelse- och säkerhetstjänstens förehavanden i Norge under andra världskriget utgör utan tvekan ett viktigt bidrag till forskningen. Trots att oerhört mycket är utforskat om Norge under det andra världskriget finns fortfarande områden som är sparsamt undersökta och detta är ett av dem. Prysers studie är uppdelad i fyra delar där den första delen fokuserar på den tyska militära underrättelseorganisationen *Abwehr* som sorterade under överkommandot i Berlin. Den andra delen handlar om säkerhetstjänstens båda komponenter *Sicherheitspolizei* (Sipo) och *Sicherheitsdienst* (SD) som organisatoriskt låg under Himmlers SS. Den tredje delen fokuserar på de människor, både tyskar och normän, som arbetade inom underrättelse- och säkerhetstjänsten, deras sociala bakgrund, vilka motiv de hade osv. Den sista delen handlar om hur de människor som deltagit verksamheten behandlades efter kriget.

För att kort rekapitulera innehållet i Prysers studie kan sägas att *Abwehrs* verksamhet hade sin tidsmässiga tyngdpunkt i samband med det tyska anfallet på Norge och Danmark. Under bl a fiskuppköparens täckmantel kartlades den norska kusten och dess lokalsamhällen i detalj, vilket anses ha varit en viktig orsak till den tyska framgången den 9 april. Under ockupationen verkar *Abwehrs* verksamhet till stor del ha inriktat sig på att överföra agenter till Storbritannien – något som tycks ha misslyckats helt – och på att bedöma det allierade invasionshotet.

Säkerhetstjänsternas verksamhet, som startade på allvar först efter det att Norge kapitulerat i juni 1940, gick framför allt ut på att övervaka och hålla reda på de ur ockupationsmaktens synvinkel potentiella säkerhetshot som existerade inom det norska samhällets olika delar. Detta ledde till ett ganska stort antal ”upprullningar” av motståndsgupper, vilkas medlemmar som regel fängslades, torterades eller i värsta fall också avrättades. Den tyska säkerhetstjänsten sysslade under krigets avslutningsfas också med att bygga upp s k Stay Behind-grupper, mindre grupper som efter en allierad ockupation kunde fortsätta bjuda motstånd.

Som så ofta stördes förhållandet mellan underrättelse- och säkerhetstjänsten av såväl personliga som organisatoriska konflikter och ibland av dålig kommunikation. Det hände att Sipo arresterade norska motståndsgupper som *Abwehr* höll på att infiltrera. Till detta kom även ideologiska konflikter som bottnade i de båda tjänsternas respektive rekryteringsbaser. *Abwehr* bestod till stor del av reservofficerare, fack- och tjänstemän. Säkerhetstjänstens folk var oftare övertygade nazister med politisk bakgrund.

I den tredje delen av studien söker Pryser identifiera möjliga samband mellan bakgrund, ideologisk övertygelse m m och benägenhet att söka sig till denna typ av verksamhet. Även om det inom respektive organisation fanns stora skillnader, menar Pryser att de tyskar som tjänstgjorde för *Abwehr* respektive Sipo och SD uppvisar olikartade drag. De senare hade vanligen sämre utbildning, var yngre, mer ideologiskt övertygade och hade mindre praktisk erfarenhet än sina motsvarigheter i *Abwehr*. De norska agenterna verkar vara en mer heterogen grupp, även om *abwehragenterna* oftare kom från sjöfarts- och fiskarmiljöer och Sipo- och SD-agenterna oftare kom från polisbakgrund. Många norska agenter lät sig lockas av pengar eller lät sig enrolleras av ideologisk övertygelse. Säkerhetstjänsten hade dessutom en fördel jämfört med *Abwehr* i kraft av sin exekutivmakt, som gav större möjligheter att tvångsrekrytera agenter. Människor som arresterats kunde slippa straff om de samarbetade.

I den sista delen av studien undersöker Pryser hur de människor som arbetat inom den tyska underrättelse- och säkerhetstjänsten hanterades efter kriget. Där konstateras att ingen tysk som arbetat inom *Abwehr* straffades för krigsförbrytelser i Norge. Detta hängde delvis samman med att det inte var hos *Abwehr* som exekutivmakten låg att arresteras och hantera de normän som spårades upp. Annorlunda var det för säkerhetstjänstens folk. Flera ledare blev dömda till döden som krigsförbrytare. För de normän som samarbetat med de tyska organisationerna ledde de processer som ägde rum i Norge efter kriget, som går under samlingsbeteckningen *landssvikoppjøret*, till hårda straff. Totalt straffades över 200 norska *Abwehragenter*. Av dem fick 6 livstids straffarbete och 44 fängelse i mellan 10 och 20 år. Sipo- och SD-agenterna fick generellt sett än hårdare straff. Av 220 dömda agenter blev straffet livstids straffarbete för 24 personer och av dessa hade 7 först tilldömts dödsstraff. Många av dem hade varit inblandade i tortyr, mord eller annan verksamhet som kostat normän livet.

Det synes klart att det är människorna snarare än strukturerna som utgör grundvalen för Prysers fascination över ämnet, vilket också framhålls i inledningen: ”Bevisst er valgt et *nedenfra-perspektiv* med utgangspunkt i *de enkelte aktører*”. Detta kan väl också sammanhånga med att det källmaterial som används i studien till stor del utgörs av kvarlevor från *landssvikoppjøret*. Prysers intresse för de människor som samarbetade med tyskarna, deras motiv osv, är dock både påtagligt och högst naturligt. Det går knappast att tänka sig något mer stigmati-

serande för en medborgare i det norska efterkrigssamhället än att ha detta i bagaget. Också de som inte dömdes var välkända i de lokala miljöerna och för alltid andra klassens medborgare. I Prysers studie döls inga namn. Det är tvärtom många av de norska män och kvinnor som arbetade i den tyska underrättelse- och säkerhetstjänsten som ges en kortare biografi insprängd i huvudtexten, vilket visar på hur väl författaren behärskar sitt ämne och på den beundransvärda empiriska insats som presterats. Det omfattande persongalleriet gör männe att övergripande linjer och viktiga strukturella förhållanden inte får den plats de kunde haft i framställningen. Det hade varit önskvärt med ett tydligare ramverk. Det blir nämligen ofta svårt att se skogen bland Prysers många träd.

Magnus Petersson

Yehuda Bauer, *Förintelsen i perspektiv*, Natur & Kultur, Stockholm 2001. 345 s.

Yehuda Bauer är en av de absolut ledande förintelseforskarna. Han har ägnat en lång forskarkarriär åt Förintelsen och det märks; *Förintelsen i perspektiv* är skriven på det självklara, avklarade sätt som utmärker arbeten författade av personer som fullständigt behärskar sina ämnen.

Bauers bok täcker de flesta aspekterna av Förintelsen. Han diskuterar vad Förintelsen var, pläderar kraftfullt mot alla försök att "mystifiera" händelsen, avfärdar de teologiska tolkningarna av densamma och framhåller med emfas att den går att förklara eftersom den var resultatet av mänskliga tankar och handlingar. Enligt Bauer är Förintelsen inte unik. Däremot saknar den förelöpare; något liknande hade inte inträffat tidigare. Detta innebär inte att en förintelse inte skulle kunna genomföras i framtiden. Bauer framhåller tvärtom att något liknande skulle kunna ske just eftersom Förintelsen – som var otänkbar innan den inträffade – ägt rum. Det som skiljer Förintelsen från andra folkord är inte det lidande den åsamkade; Bauer understryker med kraft att lidande inte kan graderas. Istället är det Förintelsens totalitet, globalitet och fundamentala irrationalitet som gör den annorlunda än andra folkord. Totaliteten innebär att alla individer nazisterna betraktade som judar skulle mördas. Globaliteten avser det faktum att mördandet inte kände några geografiska gränser. Med den fundamentala irrationaliteten åsyftar Bauer att den nazistiska antisemitismen var grundad i hjärnspöken och en utopisk världsåskådning. Den hade till skillnad från andra folkord inte något "pragmatiskt" inslag, saknade grund i någon materiell, territoriell eller ideologisk konflikt med världens judar.

Bauer diskuterar sex övergripande tolkningar av Förintelsen. Mest kritisk är han mot Zygmunt Bauman och dennes försök att förklara Förintelsen som en logisk följd av moderniteten. Saul Friedländers arbete framhålls däremot som före-

bildligt, inte minst i metodologiskt hänseende. Daniel Jonah Goldhagen behandlas förvånansvärt mildt åtminstone i jämförelse med vad han fått utstå av andra förintelseforskare. Bauer slår visserligen fast att Goldhagens tes – att det fanns en särskilt elakartad tysk antisemitism som omfattades av i stort sett alla tyskar och att förekomsten av denna förklarar Förintelsen – är förfelad och närmast att betrakta som rasistisk. Han framhåller vidare att *Hitler's Willing Executioners* i metodologiskt hänseende lämnar mycket övrigt att önska. Samtidigt betonar han emellertid att Goldhagen gör rätt som understryker den antisemitiska ideologins betydelse.

Bauers egen tolkning går ut på att en liten politisk elit av vad han kallar Lumpenintellektuella (Det borde rimligen heta trasintellektuella i svensk översättning.) kommit till makten av skäl som hade föga med deras rasism att göra. De var besatta av kvasimessianska föreställningar om att rädda mänskligheten från judarna och utnyttjade ett brett skikt av intelligentian – människor som fullt ut stödde de nazistiska utopierna – för att genomföra ett folkmordsprogram. Programmet mötte ingen direkt opposition till följd av de antijudiska strömningarna inom befolkningen vilka sträckte sig från ett mildt obehag inför judarna, till en öppen men icke mordisk antisemitism.

Bauer tar sig också an frågan om det judiska motståndet. Han konstaterar att det i motsats till vad som ibland hävdats förekom såväl obehäpnat motstånd och helgelse av livet som väpnat motstånd i en utsträckning som vederlägger bilden av judarna som passiva inför sitt öde, men understryker att detta motstånd endast förekom vid de fåtaliga tillfällen det förelåg minsta möjlighet. Det judiska motståndet var alltså en realitet. Samtidigt höjer Bauer ett varnande finger mot tendenser till nostalgisk heroisering av detsamma.

Bauer konstaterar att kvinnornas öde under Förintelsen i stor utsträckning försumrats av forskningen och genomför en fallstudie för att utröna vad "genusforskningen" (egentligen den kvinnohistoriska dito) kan bidra med vid studiet av händelsen. Fallstudien behandlar Gisi Fleischmann. Hon var en slovakisk judinna som avancerade från traditionell kvinnlig medverkan inom judisk social verksamhet och utvandringsfrågor till politisk ledare för den enda underjordiska judiska rörelsen i Europa som förenade alla de politiska grupperna i ett land (med undantag för kommunisterna) och som försökte rädda inte bara det egna landets judar, utan också judarna i andra europeiska länder. Fallet Gisi Fleischmann är, konstaterar Bauer, så enastående att det tycks bevisa att kvinnor knappast hade några möjligheter att visa sina ledaregenskaper under Förintelsen; det var endast män som enligt dåtida uppfattning förväntades leda judar. Samtidigt visar hennes fall att genusstrukturen i den judiska gemenskapen förändrades till följd av nazisternas terror. Det var det judiska patriarkala samhällets sammanbrott under nazisternas övergrepp som gjorde att kvinnor tvingades och kunde framträda som ledare. De agerade då inte i första hand som kvinnor utan som företrädare för sitt folk.

Bauer behandlar även försöken att rädda judarna. Han gör en poäng av skillnaden mellan information och kunskap och framhåller att även om informationen om nazisternas illgärningar fanns så hade den inte blivit till kunskap. Inte ens välinformerade människor trodde på de upplysningar de fick och så länge de inte fann informationen trovärdig agerade de inte.

Frågan huruvida fler judar kunde ha räddats undan Förintelsen är kontrafaktisk. Bauer konstaterar att historiker inte förväntas ställa sådana frågor men påpekar samtidigt att de flesta i själva verket gör det. Självt har han inte några betänkligheter i detta avseende. Tvärtom hävdar han att historiker är skyldiga att ställa frågor om vad som kunde ha hänt. Hans plädering för kontrafaktiska frågeställningar är en följd av hans starka motvilja mot en deterministisk historiesyn. Han skriver: "Determinismen, marxistisk eller annan, är ett gissel, som förekommer rikligt i diskussionerna om Förintelsen och jag måste klart säga ut att förintelsen visserligen inträffade men att den inte hade behövt ske".

Bauer är den bästa ciceron man kan ha om man vill orientera sig om Förintelsen och förintelseforskningen. Allra bäst är han när han skärskådar olika tolkningar av händelsen och med hjälp av väl valda exempel ur Förintelsens vardag demonstrerar varför somliga förklaringar är bättre än andra. Minst övertygande är han som genusforskare. Det finns vidare en del oklarheter i begreppsanvändningen vilka inte är Baumans utan översättarens fel. Värst är att Förintelsen konsekvent skrivs med gemen. Med tanke på att det efter publiceringen av Norman G Finkelsteins usla pamflett *The Holocaust Industry* har blivit på modet att skriva förintelsen när man avser nazisternas mord på romer, judar och utvecklingsstörda, är det illa att samma skrivsätt används i översättningen av Bauers arbete; han hävdar ju att man inte kan klumpa ihop dessa tre offerkategorier och gör en tydlig distinktion mellan Förintelsen och övriga folkmord. Det finns också direkta felöversättningar. Vidare blir "perpetrators" i den svenska översättningen "ogärningsmän" vilket är olyckligt eftersom det begrepp som vunnit burskap på svenska är "förövare".

Dessa och andra skönhetsfläckar skall inte skymma det faktum att *Förintelsen i perspektiv* är synnerligen läsvärd och tankeväckande.

Lars M Andersson

Tommy Book, *Symbolskiften i det politiska landskapet. Namn – heraldik – monument*, Växjö University Press, Växjö 2000. 210 s.

Hur kan den miljö vi rör oss i varje dag fungera som politisk propaganda? Växjögeografen Tommy Book har undersökt frågan på öst- och centraleuropeiskt underlag i en studie vars resultat också är intressanta för historiker. *Symbolskiften i*

det politiska landskapet handlar om vad de politiska omvälvningarna i regionen har betytt för utformningen av det offentliga rummet. Book studerar tre företeelser: gatunamn/ortnamn, monument och heraldik – där det sistnämnda ämnet behandlas mycket kortfattat – utifrån frågan hur de har förändrats under 1900-talet. Alla tre företeelserna kan, utan att vara uttalat propagandistiska, användas för att framhäva vissa värderingar eller utgöra underlag för identitetsskapande. Särskilt intressant blir det att studera dessa i områden där de politiska skiftena varit stora och plötsliga samtidigt som makthavarna har haft höga anspråk på ideologisk hegemoni, något som verkligen inte saknats i de undersökta ländernas 1900-talshistoria.

Förutom den övergripande indelningen mellan de olika undersökningsobjekten är boken disponerad efter kronologiska gränser och geografiskt urval. De kronologiska gränserna, som varierar beroende på vilket geografiskt område som undersöks, går vid de dramatiska åren 1917, 1933, 1945 och 1989, det vill säga de år då de stora politiska systemskiftena ägt rum i dessa delar av Europa. Geografiskt görs dels kortare mer översiktliga svep över de öst- och centraleuropeiska länderna, dels mer djupgående fallstudier av olika mindre områden framför allt i Tyskland. Just här kan vissa invändningar göras. Urvalet är inte klart definierat och framställningen blir därmed ibland lite svåröverskådlig. Särskilt allvarligt är detta dock inte, eftersom den helhetsbild som framträder ändå är övertygande. Olika regimer har uppenbarligen använt det offentliga rummet som propaganda-instrument, oavsett om det gäller namn eller offentlig konst. Förändringarna har varit snabba och målmedvetna i synnerhet i samband med införande av totalitarism. Slående är också hur stark personkulten varit, inte bara från nazistiskt håll, utan även från kommunistiskt.

De grundläggande resultaten av Books undersökning är alltså knappast förvånande. De stämmer väl överens med den bild jag föreställer mig att de flesta människor har av hur platsnamn och monument används i totalitära stater. I sina detaljer redovisar Book dock en hel del kanske mindre självklara iakttagelser. En är att de tyska nazisterna inte genomförde lika genomgripande namnändringar som olika kommunistregimer när de kom till makten. Book drar inga djupare slutsatser av detta, men en som omedelbart kommer för mig är att det antagligen beror på att nazisterna på ett helt annat sätt ansåg sig förvalta ett tyskt eller germanskt kulturarv. Kommunismen ska ju bilda ett nytt samhälle oberoende av det gamlas värderingar, medan det inte gäller nazismen.

Antagandet stärks av en jämförelse mellan namnskiften i Sovjetunionen efter 1917 och i Tyskland efter 1933. Vissa likheter finns. I båda fallen var det vanligt med platsnamn efter ledare inom den egna organisationen och termer på något sätt förknippade med den egna ideologin. Men medan nazisterna också hämtade namn från tysk historia och mytologi var de sovjetiska ledarna inte lika generösa mot samma företeelser i Rysslands förflutna.

Kanske ännu mer intressanta är de förändringar som skett i Östeuropa efter omvälvningarna 1989. Trots att många statyer tagits ned och många gator och städer fått nya eller nygamla namn, har förändringarna inte varit totalt radikala och dessutom ofta omdiskuterade. En intressant iakttagelse är att minnesmärken över sovjetiska kommunistledare har haft lättare att överleva i Ryssland än i andra före detta sovjetstater och i Warszawapaktsländer. I Tyskland har däremot en del tyska kommunister fått leva kvar i det offentliga rummet. Traditionell politisk ideologi är uppenbarligen inte allt utan känslan för nationalarv tycks också spela en viss roll – åtminstone i det postkommunistiska samhället. Även denna slutsats hade Book gärna fått markera lite tydligare.

Jag tror också att Books studie skulle ha kunnat bli ännu mer intressant om en jämförelse gjorts med Västeuropa, där icke-totalitära statsskick har dominerat 1900-talet i högre grad och de politiska omvälvningarna varit mindre dramatiska. Detta ligger förvisso inte inom arbetets ram, men som det nu är blir de slutsatser som kan dras om totalitära regimers användande av det politiska landskapet svåra att vikta mot något annat. I hur hög grad skiljer sig dessa maktthavares användning av namn och monument från användandet i till exempel Sverige? En lika grundligt genomförd undersökning som den Book gjort skulle säkert inte leda fram till slutsatsen att den ideologiska propagandan i utformningen av det offentliga rummet är lika tydlig eller medveten som i gamla Sovjetunionen. Däremot är varken val av statyer eller av gatunamn i Västeuropa helt opolitiska och värderingar kan finnas även i oskyldiga sammanhang.

Book avslöjar en viss naivitet när han skriver att gatunamn i Sverige hämtas från "relativt neutrala företeelser, som veckodagar, träd m m, eller till området knutna lokala personer (t ex doktorsnamn på gatorna i Göteborgsstadens Gullheden)" (s 75). När en stad vill skylta med att den har anknytning till personer med höga examina, är det knappast neutralt utan i högsta grad uttryck för en värdering. Varför är det just doktorer och inte sömmerskor, parkeringsvakter eller sopåkare som fått utgöra grunden för temat? Inte heller träd är egentligen en särskilt neutral företeelse. De pekar på ett intresse för natur och omgivning och också på ett visst mått av nationalism. De visserligen begränsade undersökningar jag själv utfört rörande gatunamn pekar mot att växter och djur som gatunamn snart sagt alltid är hämtade ur den inhemska faunan. Naturligtvis vore det överdrivet att jämföra denna, förmodligen oreflekterade, nationalism med de så tydliga medvetna ideologiska val som låg bakom präglandet av det offentliga rummet i 1900-talets Östeuropa. Fast helt och hållet kan man inte utesluta att sådana namn också fyller syftet att skapa en gemensam identitet gentemot omvärlden.

Henrik Ågren

Lars Magnusson, *Sveriges ekonomiska historia*, Tiden, Stockholm, 1996. 526 s.

Lennart Schön, *En modern svensk ekonomisk historia. Tillväxt och omvandling under två sekel*, SNS förlag, Stockholm 2000. 560 s.

Som vetenskap har ämnet ekonomisk historia haft en stark ställning i Sverige. Utomlands finns ämnet sällan självständigt utan som en del av just historia eller ekonomi. Den viktigaste orsaken till detta heter troligen Eli Heckscher. Denne man, en stark individualist och en självständig tänkare, stakade på ett kraftfullt sätt ut vägen för hur Sveriges ekonomiska historia skulle skrivas under sina verk samma år under 1900-talets första hälft. Under de senaste åren har ett flertal försök gjorts att hitta nya synteser i svensk ekonomisk historia. Nya periodindelningar har utmejslats och gamla skeenden har omtolkats. Allt i sin ordning då Heckschers synteser ligger några decennier tillbaka. Bidragen från de två professorerna Lars Magnusson i Uppsala, *Sveriges Ekonomiska Historia*, och Lennart Schön i Lund, *En modern svensk ekonomisk historia*, är de hittills två viktigaste synteserna. Självfallet är det av stort intresse att jämföra deras tolkningar och angreppssätt.

Som liberalt sinnad ekonom ville Heckscher helst dela in vår ekonomiska historia i två perioder med orden *ancien régime* och *nouveau régime*. Brytpunkten var tiden mellan 1815 och 1870 då den gamla periodens huvudsakligen nationella hushållning internationaliserades. Med hjälp av utbyggda kommunikationer, rivna tullmurar och avveckling av de planlösa regleringarna började marknaderna växa samman och Sveriges välstånd grundlades.

Ny forskning vill ge en något annan bild av förloppet. Lars Magnusson menar att perioden från medeltiden och fram till 1700-talet inte var så statisk som bl a Heckscher gjort gällande. Tvärtom började kapitalismen göra inbrott i bruksbygder och städer medan däremot den hushållsbaserade och självförsörjningsinriktade marknadsekonomin dominerade bland bönderna. Jordbrukets omvandling från 1720-talet och framåt blev inledningen till, och samtidigt en nödvändig förutsättning för, en kapitalistisk utveckling i bredare bemärkelse. Med den växande produktionen på fälten skapades förutsättningar för en utvidgad arbetsdelning och en social differentiering på landsbygden. Sakta men säkert drogs alltfler män och kvinnor från allmogen in i den kapitalistiska ekonomin och marknadstänkandet.

Magnussons syn på regleringar är intressant. Den skiljer sig nämligen på ett avgörande sätt från Heckscher och andra neo-klassiskt inriktade ekonomer. Hans tolkning, som ligger i linje med delar av den institutionella skolbildningen, är att kapitalismens framväxt förutsatte regleringar, vilka inskränkte den hushållsbaserade ekonomins sätt att fungera. Kapitalismen växte inte fram spontant och naturligt utan tvingades fram av statsmakten och andra maktgrupper i samhället.

Regleringar och tvång för att styra marknader och tämja konkurrensen blev inte mindre vanliga under "avregleringarna" i mitten av 1800-talet, bara annorlunda utformade. Med 1700-talets och det tidiga 1800-talets ekonomiska expansion inom jordbruket behövdes fungerande marknader och kreditväsende, valuta-stabilitet och utbyggda kommunikationer. Allt detta krävde och resulterade i en aktiv statmakt.

Lennart Schön, som i sin bok främst behandlar 1800- och 1900-talen, pekar också på betydelsen av att jordbruket omvandlades, men han menar att de mer genomgripande förändringarna ägde rum efter sekelskiftet 1800. Därefter tog tillväxten fart och blev mer stabil än under tidigare perioder. Då inleddes Sveriges moderna ekonomiska historia.

Schöns modell för ekonomisk omvandling bygger i tydligare grad än Magnussons på regelbundenheter i förloppen. I samhällets långsiktiga ekonomiska omvandling kan återkommande faser särskiljas. Perioder av förnyelse följs av perioder med effektivitetsökning. Grunden bakom dessa faser är spridningen av innovationer, framför allt inom områden som kraftförsörjning och kommunikationer. Innovationerna resulterar emellertid också i spänningar och flaskhalsar i skarven mellan de nya delarna i ekonomin och de gamla. Detta ger i sin tur upphov till nya investeringar. Obalanserna är kreativitetens moder – inte den statistiska jämviktsekonomin.

Kronologin i Schöns bok struktureras mycket tydligt av dessa vågor av innovationer med åtföljande spridning. I regel har dessa förlopp tagit 40–50 år, indelade i en förnyelsefas med kraftiga investeringsökningar och en rationaliseringsfas med mer stabila förhållanden. Rationaliseringsfaserna har kulminerat i en större kris som har försvagat gamla strukturer och lämnat plats åt nya omvandlingskrafter. Strukturkriser av detta slag har för såväl Sveriges som övriga västvärldens del skett i slutet av 1840-talet, i början av 1890-talet, i början av 1930-talet och i mitten av 1970-talet.

Magnusson betonar också krisernas roll som vattendelare i den ekonomiska utvecklingen men låter inte periodindelningen styras härav utan följer en mer traditionell modell. Här markerar det industriella genombrottet kring 1870 en gräns och andra världskrigets utbrott 1939 utgör inledningen på ännu en ny epok – välfärdskapitalismen. Just uppbyggnaden av välfärdskapitalismen, eller den svenska modellens formering, under 1930- och 1940-talen är något som fångat Magnussons intresse. Det internationellt unika med den begynnande samarbetspolitiken mellan främst LO och SAF var att den byggde på fria avtal, lagstiftning undanbad man sig. De intresseorganisationer som på detta sätt drogs in i statsförvaltningen, och detta skedde redan från sekelskiftet och framåt, lärde sig snart att ta hänsyn till allmänintresset och formade den samarbetskultur som ofta sägs präglade vårt land. Samverkan på arbetsmarknaden hjälptes självfallet på traven av välståndsökningen. Det fanns något att fördela för den svenska modellen parter,

men tillväxten var åtminstone delvis också ett resultat av den svenska modellen.

Magnussons bild av mirakelperioden 1950–1970, är en mycket positiv skildring av den svenska modellen och hur den fungerade. Alla guldåldrar tycks dock komma till en ände, så ock den svenska. Samarbetsklimatet blev frostigare under 1970-talet och decenniet kom att präglas av kriser och konvulsioner. Arbetsmarknadens parter som tidigare slutit frivilliga överenskommelser i centrala tvistefrågor började nu vända sig mot statsmakten för att få igenom sina krav, snarare än att förhandla med motparten. Först var det LO som drev igenom löntagarfonder och arbetsrättslagstiftning mot arbetsgivarnas vilja. Sedan följde, under främst 1980-talet, en mobilisering av SAF. Organisationen började med större kraft agitera för en marknadsanpassning av lönerna och avskaffande av regleringar på olika områden.

Om Magnusson tenderar att fokusera på politikens roll för ekonomin och samhällsutvecklingen har Schön snarare de långsiktigt verkande marknadskrafterna i centrum. Schön vänder sig på flera ställen mot tidigare tolkningar av svensk ekonomisk historia. Att Sverige tog sig ur den djupa 1930-talskrisen så snabbt brukar ibland förklaras med att statsmakten initierade stora satsningar på bl a infrastruktur. På så sätt återfördes människor i arbete och krisen hävdades enligt klassiskt keynesianskt mönster. En annan tolkning har istället pekat på den skickliga penningpolitiken i samband med och efter krisen. Schön menar istället att regeringens krisbekämpning spelade en marginell roll och penningpolitiken var heller inte den avgörande faktorn. Avgörande var istället att nya utvecklingsblock formades, främst kring bilismen och landsbygdens elektrifiering. På så sätt förbättrades infrastrukturen ifråga om både kraftförsörjning och transporter. Nya företag kunde se dagens ljus och gamla företag fick ny växtkraft kort efter depressionen.

Än mer remarkabel är Schöns omtolkning av 1970-talets industrikrise. Vi vet alla hur den traditionella förklaringen bakom 1970-talskrisen sett ut: Regeringar av alla kulörer hjälptes åt att föra ekonomin på fel väg. Ständigt stigande skatter, utbyggd offentlig välfärd och en sammanpressad lönestruktur försvagade incitamenten till arbete, sparande och företagande. Marknadsekonomin ströps i ett nät av regleringar och det lades ett lock på alla försök till förnyelse i näringslivet. Subventionspolitiken under 1970-talet till varvsindustrin och andra krisbranscher konserverade företag som borde ha slagits ut. De många devalveringarna gav bara en tillfällig lindring och dolde problemen snarare än löste dem.

Schön tar ånyo sats från sitt strukturanalytiska perspektiv. Först konstateras att svensk ekonomi befann sig i ett mycket svårt läge i början av 1970-talet, till skillnad från andra krisperioder. Förklaringen till detta låg inte så mycket i politiska felgrepp utan framför allt i den svenska industristrukturen. Åtskilliga branscher låg på omvandlingens negativa sida, i motsats till hur läget hade sett ut på 1930-talet. Tvärtemot de allra flesta ekonomiska bedömare menar Schön att Sverige klarade av omvandlingen under 1970- och 1980-talen på ett bra sätt – sett

till förutsättningarna. Gamla krisbranscher som stål- och varvsindustrin bantades och omstöptes förbluffande snabbt jämfört med situationen internationellt. Nya tillväxtbranscher som läkemedel, elektronik och musikindustri var exempel på områden där Sverige inte bara hävdade sig utan också tog täten. Den svaga produktiviteten som omtalats så flitigt i svensk debatt under 1970- och 1980-talen var heller ingen katastrof. Tvärtom visar historiska studier att produktiviteten alltid försvagas under strukturkriser och ca 15 år framåt. Grunden till den nya tillväxtperioden läggs dock under dessa år, något som traditionella ekonomer ofta missar.

Såväl Magnussons som Schöns bok vittnar om behovet av att se den ekonomiska utvecklingen i ett längre perspektiv än en konjunkturcykel eller mandatperiod framåt. Ekonomiska förlopp upprepas ofta, som Schön framhåller, eller har djupa rötter i historien, som Magnusson betonar.

Henrik Lindberg

Svante Norrhem, *Den hotfulla kärleken. Homosexualitet och vanlighetens betydelse*, Carlssons, Stockholm 2001. 256 s

Den övervägande delen studier som rör homosexualitet har hittills inriktat sig på urbana miljöer. Manliga subkulturer och attityder i storstäderna har helt dominerat forskningen. En originell forskningsansats görs av Svante Norrhem när han undersöker betingelserna för homosexuellt liv i Västerbotten 1950–1980. Studien behandlar både förhållandena på landsbygden och i städerna och omfattar både manlig och kvinnlig homosexualitet.

Baserad på intervjuer, tidningsmaterial, riksdagstryck och brevsamlingar visar undersökningen hur homosexualiteten i Västerbotten under hela perioden varit inbäddad i en starkt normerande heterosexuell majoritetskultur. Den förutsatta heterosexualiteten analyseras lika ingående som den förtigna homosexualiteten. I Västerbotten blir dess plats trång och omgärdad av tystnad. Att döma av dagspressen var sexualiteten som sådan – och homosexualiteten i än högre grad – hotfull och knuten till föreställningar om våld och övergrepp. Homosexualitet existerade, men någon annanstans: i de större städerna i södra Sverige.

Intervjuerna med de homosexuella informanterna visar hur de alla i sin ungdom haft känslan av att vara ensam på jorden med liknande känslor. Hos männen var detta mindre framträdande än hos kvinnorna eftersom manlig homosexualitet trots allt omnämndes, om än i starkt fördömande ordalag. När informanterna blev äldre kunde de på olika sätt träffa "likasinnade", men återigen var detta lättare för männen än för kvinnorna. I de två urbana miljöerna, Umeå och Skellefteå, tycks det ha funnits mötesplatser för män åtminstone sedan 1950-talet,

framför allt på vissa hotell och i parker. Men även på landsbygden fanns möjligheter att knyta kontakter. Resande försäljare kunde ibland erbjuda tillfällen till sexuella möten. Ett homosexuellt lantbrukarpar berättar hur de brukade bjuda kringresande försäljare på kaffe och locka ur dem upplysningar om andra homosexuella. Ryktesspridning och skvaller underlättade för dem som var intresserade att söka upp platser eller personer som förknippades med homosexualitet. I denna värld gällde det att vara uppmärksam på subtila signaler. Ett tag gick t o m ryktet att ensamstående lantbrukare med en viss djurras brukade vara homosexuella.

En möjlighet som stod öppen för både kvinnor och män var sökandet efter en partner via kontaktannonser: diskret utformade annonser efter brevvänner i de större tidningarna och från 1960-talet och framåt explicita annonser i gaypressen. Så blev den danska tidskriften för homofiler "Eos" ett forum för homosexuella män och kvinnor i hela Norden, i städer och på landet. Flera informanter berättar om långa eller korta förhållanden som uppstod via kontaktannonserna.

Många flyttade söderut för att kunna leva mera öppet, men när de kom hem för att besöka familjen fick de inte antyda något om sitt homosexuella liv i staden. Andra stannade kvar och fungerade ofta som en extra, ogift resurs i släktgemenskapen. Ibland kunde man ha ett fast förhållande med en "väninna" eller "vän" som blev medbjuden på släktmiddagar och hade en plats i familjen. Priset för detta var också i detta fall tystnad om relationens egentliga karaktär.

Orsakerna till denna bedövande tystnad söker Norrhem dels i en allmän tidsanda som inte var specifik för Västerbotten. Rättsrötesandalerna och homofobin på 1950-talet präglade för lång tid framåt attityden till homosexualitet. Men det finns också orsaker att söka i det specifikt västerbottniska. I religionen, som av gammalt har haft en stark ställning i länet, och i specifika församlingar om hembygden. Det fanns en stark föreställning om renhet förknippad med Västerbotten. Luften var hög och vattnet kristallklart – smuts och synd fanns någon annanstans. Intressant nog instämmer de homosexuella informanterna i sådana omdömen och tar ofta starkt avstånd från en homosexuell subkultur i Stockholm, som de betraktar som sexfixerad, våldsam och hotfull. För att kunna stanna i hembygden krävs också av dem en lojalitet som bygger på avståndstagande från det främmande.

I och med grundandet av RFSL-Umeå 1972 och dess arbete för synliggörande av homosexualitet förändrades så småningom bilden. Det fanns nu mötesplatser dit även kvinnor kunde söka sig och en alltmer öppen attityd började göra sig gällande. Betecknande är dock att man under föreningens första år lät festerna alternera mellan Umeå, Skellefteå, Örnsköldsvik och Lycksele. När festen hölls i Umeå kom inga umebor, men de dök upp när man höll festen i Skellefteå. Där lyste i sin tur skellefteborna med sin frånvaro. Och så vidare.

Det är en dystert bild som målas upp av Svante Norrhem. Hans studie visar att

det fanns utrymme för kärlek, sex och parförhållanden, men endast till priset av tystnad och osynlighet. Som han mycket riktigt påpekar är hans informanter att betrakta som överlevare i en obönhörligt fientlig miljö och just därför är det glädjande att se spåren av motståndet. Boken avslutas med ett förslag till text om homosexualitet i Norrländsk uppslagsbok, där uppslagsordet betecknande nog saknas.

Ett pionjärbete av detta slag blir med nödvändighet vittfammande. Ingen tidigare forskning finns att bygga på och många olika källgrupper används för att kompensera bristen på explicita upplysningar om homosexualitet. I någon mån tyngs Norrhems arbete av just ambitionen att behandla alla aspekter av det han vill undersöka. De homosexuella informanternas levnadsberättelser kunde kanske ha lyfts fram mera i stället för mera allmänna resonemang kring homosexualitetens plats i ett heteronormativt samhälle. Sin styrka har emellertid studien i att den inlemmar homosexualiteten i ett samhälleligt sammanhang. Metodiskt och omsorgsfullt gräver Norrhem fram ny kunskap där tidigare enbart tystnad rådde.

Jens Rydström

Mats Larsson, *Bonniers – en mediefamilj. Förlag, konglomerat och mediekoncern 1953–1990*, Albert Bonniers förlag, Stockholm 2001. 371 s.

De företag som ingår i det medieimperium som bär namnet Bonnier har genom tiderna varit föremål för en omfattande forskning. Det är emellertid sällan familjen Bonniers agerande som ägare har hamnat i fokus. Ett exempel på detta från senare år utgör Staffans Sundins avhandling *Från bokförlag till mediekoncern*, som ingående behandlar företagets utveckling under tiden 1909–1929. Mats Larssons bok har ingen direkt koppling till Sundins avhandling men även denna undersökning har ett mer ägarinriktat perspektiv. Boken behandlar företagets utveckling från bildandet av AB Bonnierföretagen 1953 fram till idag, även om det senaste decenniets historia är mindre utförligt beskriven.

Larsson betonar att koncernen långt fram i tiden hade medieverksamheten som sin stomme. Företaget var fram till början av 1950-talet starkt koncentrerat till tre grenar som samtliga var kopplade till mediebranschen: förlagsverksamheten, främst representerad av Albert Bonniers Förlag, Åhlén & Åkerlunds utgivning av tidskrifter samt utgivningen av dagstidningarna *Dagens Nyheter* och *Expressen*. Från början av 1950-talet inleddes en gradvis diversifiering vilket bland annat innebar ett större industriengagemang. Denna utveckling accentuerades från år 1957 då Albert Bonnier Jr lämnade chefsposten på Åhlen & Åkerlund för att helt ägna sig åt uppgiften som VD för Bonnierföretagen. Den breda industrisatsningen visade sig emellertid med tiden inte vara möjlig att upprätt-

hålla. Under 1990-talet kom industrisatsningen successivt att avvecklas och koncentrationen på medieverksamheten blev än starkare. Den industriinriktade sidan av företagets historia har i tidigare forskning inte ägnats samma intresse som medieverksamheten. Mats Larsson ger dock genom sin bok inblickar även i dessa sidor av rörelsen, som i ett särskilt avsnitt exemplifieras genom en granskning av två företag: Sangtec Medical och Duni AB.

Något som i synnerhet väckte mitt intresse var den uttalade ambitionen att särskilt skärskåda familjeföretagandets speciella förusättningar. I detta avseende blev dock boken, åtminstone för mitt vidkommande, en viss bevikelse. Att de problem och möjligheter som är förknippade med familjeäggande över huvud taget förs upp till diskussion är naturligtvis i sig föredömligt. Som positivt ser jag också att Larsson inte på något sätt söker dölja de interna motsättningarna inom familjen utan tvärtom lyfter fram dem i ljuset. Framställningen är emellertid till sin karaktär så inriktad på de rent företagsekonomiska aspekterna att många intressanta frågor kommer bort i hanteringen. Personteckningarna är dessutom i allmänhet ytterst fragmentariska och i stor utsträckning förpassade till bildtexterna. I boken passerar en mängd individer revy, men de framstår mindre som personligheter och mer som brickor i ett ekonomiskt spel.

Betoningen av de ekonomiska aspekterna har också en annan konsekvens. Trots att Larsson på ett föredömligt sätt försöker förklara de ofta förekommande speciella ekonomiska facktermerna blir framställningen stundtals något svårforcerad för en icke-ekonom. Det är nog fler än jag som har svårt att hålla reda på alla turerna kring "trancher" och "limpor" etc. I detta sammanhang bör naturligtvis betonas att det ju faktiskt rör sig om en *företagshistorisk* beskrivning, och som sådan betraktad finns knappast några allvarigare invändningar att göra mot Larssons bok.

Kanske borde frågorna kring familjeägandet ha behandlats separat för att inte drunkna i de ekonomiska beskrivningarna. Det hade också varit intressant om denna problematik mer påtagligt hade behandlats i en mer övergripande kulturell, politisk och ideologisk kontext. Som ett föredöme i detta avseende vill jag gärna framhålla Josef Rydéns bok *När bio var synd i Jönköping*. Här får man en fascinerande skildring av de inre spänningarna i ett familjeägt företag. Kampen mellan bröderna Hamrin om bioannonsernas vara eller icke vara i *Jönköpings-Posten* ger samtidigt en god illustration av den mer övergripande kampen mellan idealism och ekonomi i ett allt mer sekulariserat samhälle. Det borde inte vara omöjligt att genomföra en undersökning av Bonnierföretagen med en likartad infallsvinkel. En sådan borde ha förutsättningar att tillföra flera dimensioner till företagandets historia i allmänhet och familjeföretagandets i synnerhet.

Per-Olof Andersson

Lars Hallberg, *Källor till invandringens historia i statliga myndigheters arkiv 1840–1990*, Skrifter utgivna av Riksarkivet 17, Stockholm 2001. 264 s.

”Invandring är knuten till begrepp som nation och stat, men innebörden i dessa har ständigt växlat”, skriver riksarkivarie Erik Norberg i sitt förord till boken *Källor till invandringens historia*, samtidigt som han förlägger Sveriges utveckling mot en enhetligt statsbildning till tiden för 1800-talets liberala nationalism. Därmed inte sagt att migration och främlingar inte förekommit i Sverige före 1800-talet, precis som tankar om nationsbildning och nationalism. Invandring är inte heller något nytt fenomen i den svenska historien även om den oftast har behandlats ur ett nationalistiskt perspektiv i historieskrivningen. Under 1800-talet utgjorde dock utvandringen ett större problem för svenska myndigheter än invandringen. Det var vid denna tid som myndigheterna började registrera såväl emigranter som immigranter för att få ordning i befolkningsstatistiken.

Arkivarien vid Riksarkivet, Lars Hallberg, har gjort en utomordentligt grundlig genomgång av arkiven till de myndigheter som innehåller uppgifter om utlänningar och om invandring till Sverige. Dessa arkiv presenteras i arkivvägledningen *Källor till invandringens historia i statliga myndigheters arkiv 1840–1990*. Arkivguiden har en mycket bred uppläggning och behandlar främst centrala statliga myndigheters arkiv som innehåller arkivmaterial ”från en rad olika samhällsområden där invandrare på olika sätt särbehandlats”, enligt bokens inledning. Varje enskilt kapitel behandlas tematiskt utifrån regelverken, och vilka spår som dessa avgett i arkiven. Eftersom de flesta regelverk rörande utlänningar handlar om tillståndsgivning och kontroll av deras vistelse i landet, består spåren i arkiven oftast av registerkort, personuppgifter och frågeformulär av skilda slag, men med relativt ensartat innehåll. Jag har därför svårt att avgöra om det är bokens breda uppläggning eller arkivmaterialets enahanda innehåll som gör att arkivguiden känns aningens tjugig med många upprepningar, och – trots kapitlens tematik – blir helhetsintrycket något ostrukturerat. Så kan man till exempel hitta uppgifter om medborgarskap både i kapitel 2 och 5 som rör ”Personforskning om invandrare” respektive ”Förvärv av svenskt medborgarskap”. Uppgifter om exempelvis arbete och anställningar återfinns i kapitel 4, ”Arkivmaterial från verksamheten för övervakning och kontroll” samt i kapitel 6. ”Närings- och arbetslivet”. Jag skulle kunna ge fler exempel, men bortsett från dessa invändningar är förtjänsterna desto fler.

Denna vägledning till invandrarnas historia i de centrala ämbetsverken ger genom den detaljerade arkivpresentationen en fullständigt paranoid bild av hur de svenska myndigheterna både har misstrött främlingar och sorterat och kategoriserat dem efter skilda kriterier av önskade och oönskade, främmande trosuppfattning, ras och yrkesutövning m m. Registreringen och kontrollen av utlänningar talar sitt tydliga språk genom arkivmaterialet. Hela det tidiga 1900-talets kontrollsystem av främlingar och utländska undersåtar ger också intryck av hur viktigt det var för den svenska staten att skydda nationen och svenskheten mot

främmande inslag. Detta arkivmaterial har en enorm potential för historieforskning om bl a relationen mellan den svenska staten och främmande kulturer, men just genom handlingarnas ensartade innehåll av personuppgifter, tillståndsansökningar och övriga kontrolluppgifter, krävs en tydlig teoretisk problemorientering för forskningsuppgiften. Risken är annars stor att man hamnar i enskilda personberättelser och människoöden, utan generell räckvidd i historien. Därmed inte sagt att detta skulle vara av mindre intresse för forskare och inte minst släktforskare.

Källor till invandringens historia ger naturligtvis även en utomordentligt god vägledning för den forskare som söker enskilda släktingar som invandrat till Sverige eller andra utländska och intressanta personer som besökt eller vistats i landet. Bokens rika illustrationer ger exempel på sådana personer, t ex Herman Göring, Nelly Sachs och John Lennon. Däremot blir jag konfunderad över att en och annan bild ibland visar dokument med stämpeln ”Utgallrad” utan att bildtexten anger om vad som har gallrats eller om något i aktmaterialet överhuvudtaget har gallrats (se t ex s 73, John Lennons arbetstillstånd). Men sammanfattningsvis, för den som letar enstaka uppgifter om utlänningar i Sverige är alltså denna vägledning ett absolut måste. Här finns helt enkelt allt om invandrare som finns bevarat i de centrala myndigheternas arkiv redovisat.

Utöver den utförliga presentationen av arkiven finns även en utomordentligt noggrann genomgång av lagstiftning och regelverk som gäller invandrarområdet från 1800-talet till 1990-talet. Därigenom får arkivpresentationen en tydlig förankring i den svenska invandringspolitikens och det svenska samhällets i stort: från utländska näringsidkare på 1800-talet, över krigsflyktingarna under 1900-talets första hälft, till arbetskraftsinvandringen på 1950-talet och de utomeuropeiska invandrarna från 1970-talet och framåt. Det svenska mottagandet av invandrare har varierat över tid och med konjunktursvängningarna, och allt detta går att fördjupa sig i med gott stöd av Hallbergs sakliga och neutrala redovisning av myndigheternas handläggning i dessa ärenden. Den schablonbild av det homogena och neutrala Sverige som äldre historieskrivning velat förmedla, krackelerar helt genom Hallbergs vägledning.

Det är först under senare år som främlingsfientlighet och rädsla för främmande kulturer har lyfts fram som ett centralt problem i samhället. Detta i sin tur har lett till att samhället engagerats. Med invandringen efter andra världskriget och det svenska EU-medlemskapets nedbrytande av de nationella gränserna, har vi kunnat se ett mångkulturellt samhälle växa fram. Men trots ett djupt samhällsengagemang är det svårt att ge en entydig och klar bild av hur vi i Sverige har behandlat främmande kulturer. Här finns mycket forskning kvar att göra och nu är möjligheterna bättre än på länge, främst genom Lars Hallbergs *Källor till invandringens historia*, men även genom att många handlingar som tidigare varit sekretessbelagda nu har blivit offentliga.

Maija Runcis, *"Sverige är inte hela världen". Folkbildning för och om invandrare i utbildningsprogrammen*, Stift, Stockholm 2001. 194 s.

Invandrarnas historia är ett ämne som fler borde ta sig an. Inte bara för att ämnet i stor utsträckning är outrett utan också för att det berättar mycket om den svenska välfärdsstaten. Genom att analysera invandringspolitik och invandrare kan även en svensk självbild undersökas. Detta är glädjande nog precis vad Maija Runcis gör i sin senaste bok, där hon diskuterar detta genom undersökningar av radios och tv:s utbildningsprogram från 1960- till 1980-talet som riktat sig till, eller handlat om invandrare. Runcis frågar sig hur invandrare och svenskar har skildrats under den tid då Sverige gick från att vara ett någorlunda nationellt homogent land till ett mångkulturellt.

Runcis har delat upp den till stor del deskriptiva undersökningen i fyra empiriska kapitel. I det första diskuteras riksdagens debatter och relationen mellan staten och programverksamheten. I de nästföljande kapitlen analyseras själva programmen. Runcis diskuterar ganska utförligt vad det är som tas upp och hur programmen kommit till, men även hur framställningarna ändrat karaktär under den undersökta perioden. Hon pekar bland annat på att de tidiga programmen försökte visa vad som var bra och därför undvek att ta upp konflikter eller förminskade dem till problem mellan enskilda individer. Programmen speglade således myndigheternas önskan om att integrera invandrare. Inte bara invandrare skulle undervisas om Sverige – svenskar skulle även få kunskaper om invandrarna. Konflikterna blev emellertid tydligare i 1970- och 1980-talens programserier. I programmet "Klyftan" från 1980 var det till och med motsättningen mellan invandrare och svenskar som stod i centrum.

Runcis visar också att invandrare själva fick komma till tals mer i de senare programmen. I en tidig programserie som "Svenskarna och deras invandrare" var det främst experter som uttalade sig. De visste bäst om såväl den svenska vardagen som hur denna uppfattades av invandrarna. Redan under 1970-talet fick dock invandrare själva berätta mer om sig och sin situation och ofta var det då deras egna rättigheter som stod i centrum. Detta var emellertid ingen garanti för att olika invandrarorganisationer eller svenskar skulle acceptera programmen. Snarare förekom fler protester och mer kritik mot de senare programmen. Det gällde inte minst "Klyftan", som såväl svenskar i allmänhet som de assyrier/syrianer som skildrades fann missvisande. Liksom tidigare var det dock bara vissa grupper av svenskar som framställdes som problematiska – det stora flertalet svenskar ansågs inte vara rasistiska.

Svenskar skildras enligt Runcis i de undersökta programmen som toleranta, fördomsfria och solidariska med svagare grupper och kulturer. Svenskarna i gemen var förnuftiga och framåtsträvande, och dessa ideal skulle bibringas invandrare. "De andra" representeras i undersökningen i lika hög grad av invandrare som

av enskilda grupper som av olika anledningar var skeptiska till invandrare. Det vi- och-dom-perspektiv som Runcis använder borde således problematiserats mer i enlighet med hennes resultat: att det inte funnits något entydigt "vi" eller "dom". Kanske är detta en följd av att Runcis utgått från etnologen Karl-Olov Arnstbergs definition av svenskhet, enligt vilken de moderna svenskarna tar avstånd från det förflutna och är historielösa. Stämmer detta verkligen? Har inte mycket ny forskning visat precis det motsatta? Och går det överhuvudtaget att tala om något essentiellt svenskt? Man kan även anföra några andra invändningar mot boken. Runcis diskuterar visserligen språkets betydelse för uppfattningen av det främmande kontra det svenska – detta är intressant, men kunde utvecklas mer. Ämnet i sig kan dock knappast vara mer intressant eller ligga mer i tiden och trots allt är *"Sverige är inte hela världen"* en läsvärd bok i ett ämne där det mesta ännu är oskrivet.

Jenny Björkman

Meddelanden

Årstrycket – registrering öppnar nya vägar för forskning

Årstrycket är den sammanfattande benämningen på det officiella tryck som gavs ut i Sverige från 1520-talet fram till 1833. Det omfattar lagar, förordningar, kungörelser, föreskrifter, instruktioner till myndigheter m m. Efter 1825 fick publikationerna sin nuvarande form med benämningen Svensk författningssamling (SFS) och löpande numrering årsvis. Samlingsregister har regelbundet utgivits till SFS.

Under perioden 1825–1833 utkom bägge serierna parallellt.

Forskare inom skilda ämnen, såsom historia, statsvetenskap och juridik behöver ofta läsa de förordningar och lagar, som reglerade förhållandena inom ett specifikt område i äldre tid. Ingen institution har ett komplett bestånd av årstrycket och ett modernt register saknas. Under århundradenas lopp har ett flertal publikationer utkommit med anspråk på att utgöra register och vägledning, dock sparsamt efter 1850.

De årsvisa förteckningarna började utges under första hälften av 1700-talet. En del äldre register redovisar årstrycket i utdrag och dessa innehåller därtill ett alfabetiskt sakregister. Sådana register är t ex Schmedeman, Stiernman, Juslén, Wilskman, för att nämna några kända utgivare. Förutom allmänna register utkom även sektorsvisa register inom områden som finans, bergverk, ecklesiastik, banco och lantmäteri. Bestämmelser utfärdade för skola och undervisning trycktes i regel inte som separata tryck. Dessa anvisningar infogades i stiftstidningarna och i domkapitlens cirkulär.

För samtliga äldre register gäller att de speglar sin tids språkbruk och emellanåt kan vara svåra att förstå för yngre forskare idag. Registreringen i Libris underlättar sökning av material även för uppsatser på B-, C- och D-nivån i historia, ekonomisk historia, statskunskap, etnografi, svenska m fl.

Kungl. kansliets serier av koncept och/eller registratur förvaras i Riksarkivet. Dessa innehåller alla typer av skrivelser, som utgick ifrån kansliet. De ursprungliga texterna till årstrycket återfinns där. Sökvägen utgörs av diarierna, vilka är upplagda kronologiskt och saknar övergripande register. Detta innebär att förordningar i arkivhandlingarna också är svårtillgängliga.

Omfattningen av årstrycket har beräknats till ca 14 000 poster, med huvuddelen publicerad efter år 1719/1720. I april 2001 startade ett registreringsprojekt, *Tillgängliggörande av årstrycket*, med medel från Riksbankens jubileumsfond. Ett digitaliserat register från Landsarkivet i Göteborg över kungliga brev och förordningar har överfört till den nationella biblioteksdatan Libris och utgör den

bas på vilken registreringen bygger. Projektet beräknas ta två år. Målet är att bibliografera det svenska offentliga trycket (årstrycket) fram till 1833.

Arbetet utförs på Kungliga biblioteket och sker främst utifrån Kungliga bibliotekets samlingar men med komplettering ur Riksarkivets och Riksdagsbibliotekets samlingar. I arbetet ingår att katalogisera trycket i Libris, sätta ämnesord på posterna och även avgöra vad som tillhör årstrycket. Resultatet är sökbar i Libris och kommer senare även att utgöra en egen databas i Libris med namnet Svenskt offentligt tryck –1833 (SOT).

Katalogposterna märks med bibliotekskod SOT för projektet. Vid sökning i Libris: använd Avancerad sökning; ange datum, år eller annat ord i fält fritext, ange ev ämne i fält ämnesord och ange alltid som bibliotekskod: SOT.

Registreringen i Libris sker genom datum och generösa ämnesord, vilket får stor betydelse för att man ska återfinna rätt förordning. Om årstrycket inte blir tillgängligt i annan form än genom nu befintliga tryckta samlingar, kommer dessa att snabbt slitas ner till följd av återkommande kopiering. Under förstudien till projektet kartlades årstryckets nuvarande spridning. Mer eller mindre kompletta samlingar av årstrycket finns, förutom vid Kungliga biblioteket, Riksarkivet och Riksdagsbiblioteket, vid de äldre universitetsbiblioteken samt Stockholms stadsarkiv och Krigsarkivet. I allmänhet saknas årstrycket vid de yngre universitetsbiblioteken.

Mikrofilmning/scanning är därför ett viktigt led i tillgängliggörandet. Informationen när då hela landet och en adekvat kopia finns tillgänglig av materialet. Vilken metod som väljs beslutas under projektiden. Texten i Årstrycket är frakturstil men tester har preliminärt visat att det kan vara möjligt att använda OCR.

Två aktuella avhandlingar i historia, Peter Ericsson, *Stora nordiska kriget* (Uppsala 2002) och Elisabeth Reuterswärd, *Ett massmedium för folket* (Lund 2001) visar betydelsen av den information som finns i årstrycket.

Till projektet är knutet en referensgrupp. Mera information om arbetet och om styrgrupp och referensgrupp får man på www.kb.se/Projekt/Årstrycket.

Irma Ridbäck

De svenska medeltidsbrevens i *Svenskt Diplomatarium*s huvudkartotek

Den vetenskapliga utgivningen av de svenska medeltidsbrevens i *Svenskt Diplomatarium* fortsätter: Under 2002 utkommer det tredje häftet i volym 10, och verket har därmed nått fram till 1375. Sedan några år tillbaka finns dessutom en ny inläggning för den som vill överblicka hela materialet och hämta information ur eller om samtliga kända brev, alltså även de hittills utgivna. Diplomatarieredaktionens så kallade *Huvudkartotek* över brevtexter med anknytning till Sverige under medeltiden började läggas upp som ett kortregister för över femtio år sedan och har fungerat som ett hjälpmedel för redaktörerna. Under nittioalet inleddes arbetet med att komplettera och utveckla informationen och överföra registret till en databas.

Det konkreta resultatet av denna digitalisering blev en cd-skiva som först presenterades i november 1999. I den andra, uppdaterade versionen av cd-skivan (2001), finns uppgifter om närmare 40 000 brevtexter.¹ Användaren kan bland annat söka på datering, personer, orter, språk och brevets trädning i medeltida eller senare källor. Dessutom finns fullt sökbara innehållssammanfattningar av varierande längd där det är möjligt att söka på diverse sakupplysningar i texterna.

För närvarande finns flera utvecklingsplaner. Så snart olika tekniska problem är lösta kommer hela kartoteket att göras tillgängligt online via Internet. Detta medför stora fördelar i och med att redaktionen kontinuerligt kan föra in tillägg och ändringar; det kan nämnas att ett stort antal förslag på kompletteringar har inkommit från olika användare allt sedan den första skivan släpptes.

Långt framskridet är arbetet med att successivt samordna kartoteket med en databas upprättad av Riksarkivets sigillkonservatorer och innehållande fullständig information kring originalbrevens *sigill*. Många har efterlyst en elektronisk utgåva av de hitintills tryckta *brevtexterna*. Planeringen för en sådan presentation av texterna är i full gång, och avsikten är att koppla texterna till respektive kartotekspost. Till sist kan nämnas att digitala *bilder av originalbrev* stegvis kommer att bli tillgängliga för användarna av kommande Internetversionen av Huvudkartoteket.

Claes Gejrot

1. Cd-skivan *De svenska medeltidsbrevens*, version 2, utg. av Riksarkivet 2001, kan beställas via SVAR (www.svarbokhandel.ra.se).

Litteratur inkommen till redaktionen

- Abukhanfusa, Kerstin (red), *Vardagslit och företagsvinst*, Årsbok för Riksarkivet och Landsarkiven 2002, Stockholm 2002
- Aldén, Lars; Aronsson, Peter & Johansson, Lars, *Phénoménen Peter Wieselgren. Smälänningen som blev historiker, biograf, präst och nykterhetsreformator i 1800-talets Sverige*, Växjö 2002
- Andersson Palm, Lena, *Livet, kärleken och döden. Fyra uppsatser om svensk befolkningsutveckling 1300–1850*, Göteborg 2001
- Anker, Peder, *Imperial Ecology: Environmental Order in the British Empire, 1895–1945*, Cambridge 2001
- Appel, Charlotte, Henningsen, Peter & Hybel, Nils, *Mentalitet & historie. Om fortidige forestillingsverdener*, Ebeltoft 2002
- Berg, Roald, *Norsk forsvarshistorie, bind 2, 1814–1905, Profesjon – Union – Nasjon*, Bergen 2001
- Bergman, Helena & Johansson, Peter (red), *Familjeangelägenheter. Modern historisk forskning om välfärdsstat, genus och politik*, Stockholm 2002
- Bjarne Larsson, Gabriela (red), *Forma historia. Metodövningar*, Lund 2002
- Björne, Lars, *Den konstruktiva riktningen. Den nordiska rättsvetenskapens historia, del 3, 1871–1910*, Lund 2002
- Blix, Erik (red), *Humor. Hundra år av skämtsamhet. Grönköpings veckobladets jubileumsbok*, Stockholm 2002
- Carlsson, Magnus, *Från mjältbrand till Che Guevara – nedslag i medicinhistorien*, Stockholm 2002
- Christensen, Arne Søby, *Cassiodorus Jordanes and the History of the Goths: Studies in a Migration Myth*, Copenhagen 2002
- Christensen, Bent m fl (red), *Esrums Klosters Brevbog 1–2*, København 2002
- Dahlström, Jan & Söderberg, Ulf, *Plikt, politik och praktik. Värnpliktsförsvaret under 100 år*, Stockholm 2002
- Drakenlordh, Rikard, *Andra världskrigets aktörer*, Lund 2002
- Ekengren, Ann-Marie & Oscarsson, Henrik, *Det röda hotet. De militära och polisiära säkerhetstjänsternas hotbilder i samband med övervakning av svenska medborgare 1945–1960*, Lund
- Eliæson, Sven & Löden, Hans (red), *Nordisk säkerhetspolitik inför nya utmaningar*, Stockholm 2002
- Fagerlund, Solveig, *Handel och Vandel. Vardagslivets sociala struktur ur ett kvinnoperspektiv. Helsingborg ca 1680–1709*, Lund 2002
- Florén, Anders & Ternhag, Gunnar (red), *Valloner – järnets människor*, Hedemora 2002
- Forssell, Pia, & Strömberg, John, *Historiska och litteraturhistoriska studier 77*, Helsingfors 2002

- Gardarsdóttir, Ólöf, *Saving the Child: Regional, cultural and Social Aspects of the Infant Mortality Decline in Iceland, 1770–1920*, Umeå 2002
- Gejrot, Claes; Andersson, Roger & Abukhanfusa, Kerstin (red), *Ny väg till medeltidsbrev. Från ett medeltidssymposium i Svenska Riksakivet 26–28 november 1999*, Stockholm 2002
- Gunneriusson, Håkan (red), *Sociala nätverk och fält*, Uppsala 2002
- Gustafsson, Lotten, *Den förtrollade zonen. Lekar med tid, rum och identitet under medeltidsveckan på Gotland*, Nora 2002
- Harrison, Dick, *Jarlens sekel. En berättelse om 1200-talets Sverige*, Stockholm 2002
- Hårdstedt, Martin, *Om krigets förutsättningar. Den militära underhålls-problematiken och det civila samhället i norra Sverige och Finland under Finska kriget 1908–09*, Umeå 2002
- Jespersen, Knud J V & Feldbæk, Ole, *Revanche og neutralite, 1648–1814*, Dansk udenrigspolitik historie 2, København 2002
- Karlsson, Åsa & Lindberg, Bo, *Nationalism och nationell identitet i 1700-talets Sverige*, Uppsala 2002
- Kero, Mats, *Casa de Contratación och spansk navigationsteknik 1508–1606. En fallstudie i teknisk utveckling och tillämpad vetenskap under den moderna tidens början*, uu 2002
- Kolbe, Wiebke, *Elternschaft im Wohlfahrtsstaat. Schweden und die Bundesrepublik im Vergleich 1945–2000*, Frankfurt & New York 2002
- Konnander, Benkt, *Rapport från Edenmans departement. Universitetspolitiken i ecklesiastikdepartementet 1957–67*, Stockholm 2002
- Kuurne, Jouni, *Mathilda Rotkirch. Konstnärinna och resenär*, Helsingfors 2002
- Kåks, Helena, *Avesta. Industriarbete och vardagsliv genom 400 år*, Falun 2002
- Lauchlan, Iain, *Russian Hide-and-Seek: The Tsarist Secret Police in St Petersburg, 1906–1914*, Helsinki 2002
- Lund, Christer & Sundberg, Kerstin (red), *Gatehus och gatehusfolk i skånska gods-miljöer*, Lund 2002
- Lunsjö, Barbro, *Släktforskarens uppslagsbok. 3 400 bouppteckningsord*, Stockholm 2002 (första utgåvan 1996)
- af Malmborg, Mikael, *The Meaning of Europe*, Oxford & New York 2002
- Manguel, Alberto, *Läsa bilder. En historia om kärlek och hat*, Stockholm 2002
- Matikainen, Olli, *Verenperijät. Väki-valta ja yhteisön murros itäisessä Suomessa 1500–1600-luvalla* [Summary: Recovering Blood: Violence and Community in the Age of Transition: The Case of Eastern Finland from the Middle Age until 1700], Helsinki 2002
- Moberg, Vilhelm, *Att stå det onda emot. Om kriget och friheten* (red: Otto von Friesen), Växjö 2002
- Mouser, Bruce L (ed), *A Slaving Voyage to Africa and Jamaica: The Log of the Sandown, 1793–1794*, Bloomington 2002

- Nilson, Allan T, *Ett minnessvep – 50 år på museibanan*, Göteborg 2002
- Odelman, Eva, *Glossarium till medeltidslatin i Sverige. Glossarium mediae latinitatis Sueciae*, vol II, Fasc 6, Stockholm 2002
- Olsson, Tom & Åker, Lars (red), *Jag har sett framtiden och den fungerar inte. Journalisterna och främlingarna i öst*, Stockholm 2002
- Rosenberg, Nathan & Birdzell jr, L E, *Västvärldens väg till välstånd*, Stockholm 2002 (1991)
- Roskildekroniken*, översat og kommenteret af Michael H Gelting, Højbjerg 2002
- Svenskt biografiskt lexikon. Schröderheim–Segerstedt*, Band 31, Häfte 155, under redaktion av Göran Nilzén, Stockholm 2002
- Stefánsson, Magnús, *Stadir og stadamál. Studier i islandske egenkirkelige og beneficialrettslige forhold i middelalderen I*, Bergen 2000
- Syrjäma, Taina & Tunturi, Janne (red), *Eletty ja muistettu tila*, Helsinki 2002
- Söderberg, Johan & Myrdal, Manken, *The Agrarian Economy of Sixteenth-Century Sweden*, Stockholm 2002
- Tedebrand, Lars-Göran & Sköld, Peter, *Nordic Demography in History and Present-Day Society*, Umeå 2001
- Wiik, Barbro, *Studier i de österbottniska dialekternas fonologi och morfologi*, Helsingfors 2002
- Wik, Inga-Britt (red), *Strövtåg i ordskogen. Lars Huldén om liv och verk*, Helsingfors 2002
- Zilliacus, Kurt, *Forska i namn*, Helsingfors 2002
- Åhrén Snickare, Eva, *Döden, kroppen och moderniteten*, Stockholm 2002

Disputationer i historia, ekonomisk historia och vid temainstitutionen i Linköping 2001

Förteckningen baseras på uppgifter som på begäran lämnats av respektive fakultet eller institution.

Bengt-Olof Andersson (Ekonomisk-historiska institutionen, Göteborgs universitet), *Den svenska modellens tredje kompromiss. Efterkrigstidens välfärdspolitik med utgångspunkt från industrins kompetenssäkring och skolans reformering*, Göteborg 2000. Betyg: godkänd. Fakultetsopponent: doc Eskil Ekstedt, Stockholm. Betygsnämnd: prof Bengt Furuåker, Göteborg, prof Torbjörn Stjernberg, Göteborg, prof Ulf Olsson, Göteborg.

Irene Andersson (Historiska institutionen, Lunds universitet), *Kvinnor mot krig. Aktioner och nätverk för fred 1914–1940*, Lund 2001. Betyg: godkänd. Fakultetsopponent: fil dr Gunnela Björk, Örebro. Betygsnämnd: prof Kim Salomon, Lund, prof Christina Sjöblad, Lund, prof Lennart Lundqvist, Lund.

Per-Olof Andersson (Institutionen för humaniora, Växjö universitet), *Den kalejdoskopiska offentligheten. Lokal press, värdemönster och det offentliga samtalets villkor 1880–1910*, Växjö 2001. Betyg: godkänd. Fakultetsopponent: doc Lars-Åke Engblom, Göteborg. Betygsnämnd: prof em Jarl Torbacke, Stockholm, prof Dag Nordmark, Karlstad, doc Gunilla Byrman, Växjö.

Marie Aurell (Institutionen för Tema, Linköpings universitet), *Identitet och arbete. Om hur städare blir städare*, Linköping 2001. Betyg: godkänd. Fakultetsopponent: prof Torbjörn Stjernberg, Göteborg. Betygsnämnd: prof Boel Berner, Linköping, adj prof Lennart Svensson, Stockholm, prof Guje Sevon, Helsingfors.

Jenny Björkman (Historiska institutionen, Uppsala universitet), *Vård för samhälls bästa. Debatten om tvångsvård i svensk lagstiftning 1850–1970*, Stockholm 2001. Betyg: godkänd. Fakultetsopponent: fil dr Roddy Nilsson, Växjö. Betygsnämnd: prof Yvonne Hirdman, Stockholm, prof Karin Johannisson, Uppsala, doc Ragnar Björk, Uppsala.

Pär Blomkvist (Historiska institutionen, Stockholms universitet), *Den goda vägens vänner. Väg- och billobbyn och framväxten av det svenska bilsamhället 1914–1959*, Eslöv 2001. Fakultetsopponent: prof Per Østby, Trondheim. Betygsnämnd: doc Kjell Östberg, Södertörn, doc Bo Lindensjö, Stockholm, prof Jan Glete, Stockholm.

Magnus Carlsson (Ekonomisk-historiska institutionen, Uppsala universitet), *Det regionala särintresset och staten. En studie av beslutsprocesserna kring Mälarbanan och Svealandsbanan 1983–1992*, Uppsala 2001. Betyg: godkänd. Fakultetsopponent: doc Hans Modig, Lund. Betygsnämnd: prof Roger Andersson, Uppsala, prof Anita Göransson, Göteborg, prof Kersti Ullenhag, Uppsala.

Maria Eugenia Chaves (Historiska institutionen, Göteborgs universitet), *Honor y Libertad. Discursos y Recursos en la Estrategia de Libertad de una Mujer Esclava (Guayaquil a fines del periodo colonial)*, Göteborg 2001. Betyg: godkänd. Fakultetsopponent: prof Bernhard Lavalle, Paris. Betygsnämnd: fil dr Maj-Lis Follér, Göteborg, prof Anita Göransson, Göteborg, doc Amanda Peralta, Göteborg.

Mats Deland (Ekonomisk-historiska institutionen, Stockholms universitet), *The Social City: Middle-Way Approaches to Housing and Suburban Governmentality in Southern Stockholm 1900–1945*, Stockholm 2001. Betyg: godkänd. Fakultetsopponent: prof Clemens Zimmermann, Saarbrücken. Betygsnämnd: prof Peter Hedström, Uppsala, doc Sven Lilja, Södertörn, prof Johan Söderberg, Stockholm.

Samuel Edquist (Historiska institutionen, Uppsala universitet), *Nyktra svenskar. Godtemplarrörelsen och den nationella identiteten 1879–1918*, Uppsala 2001. Betyg: godkänd. Fakultetsopponent: fil dr Kerstin Rydbeck, Uppsala. Betygsnämnd: doc Björn Meidal, Uppsala, doc Ingrid Åberg, Örebro, doc Christer Öhman, Uppsala.

Lars Elenius (Institutionen för historiska studier, Umeå universitet), *Både finsk och svensk. Modernisering, nationalism och språkförändring i Tornedalen 1850–1939*, Umeå 2001. Betyg: godkänd. Fakultetsopponent: doc Lars Petterson, Falun. Betygsnämnd: doc Tuuli Forsgren, Umeå, doc Per Frånberg, Umeå, prof Sven-Erik Hansén, Vasa.

Camilla Elmhorn (Ekonomisk-historiska institutionen, Stockholms universitet), *Brussels: A Reflexive World City*, Stockholm 2001. Betyg: godkänd. Fakultetsopponent: prof Peter Taylor, Laughborough. Betygsnämnd: prof Kerstin Bohm, Stockholm, doc Örjan Sjöberg, Stockholm, prof Johan Söderberg, Stockholm.

Torbjörn Eng (Historiska institutionen, Uppsala universitet), *Det svenska väldet. Ett konglomerat av uttrycksformer och begrepp från Vasa till Bernadotte*, Uppsala 2001. Betyg: godkänd. Fakultetsopponent: prof Enn Tarvel, Tallinn. Betygsnämnd: prof Göran Hoppe, Uppsala, prof Jan Lindegren, Uppsala, prof Solfrid Söderlind, Uppsala.

Kristina Engwall (Humanistiska institutionen, Örebro universitet), *"Asociala och imbecilla". Kvinnorna på Västra Mark 1931–1967*, Örebro 2000. Betyg: godkänd. Fakultetsopponent: doc Ann-Katrin Hatje, Umeå. Betygsnämnd: prof Roger Qvarsell, Linköping, doc Hans Swärd, Lund, doc Ingrid Åberg, Örebro.

Linnea Forsberg (Historiska institutionen, Stockholms universitet), *Stormaktstidens Stockholm tar gestalt. Gaturegleringen i Stockholm 1625–1650*, Stockholm 2001. Betyg: godkänd. Fakultetsopponent: doc Keke Stadin, Södertörn. Betygsnämnd: prof Thomas Hall, Stockholm, fil dr Åsa Karlsson, Uppsala, prof Lars Nilsson, Stockholm.

Lars Fälting (Ekonomisk-historiska institutionen, Uppsala universitet), *Småhusfinansiering. En studie av kommunens, statens och enskilda aktörers riskhantering i Nyköping 1904–1948*, Uppsala 2001. Betyg: godkänd. Fakultetsopponent: doc Lena Andersson-Skog, Umeå. Betygsnämnd: prof Lars Magnusson, Uppsala, prof Kerstin Sahlin-Andersson, Uppsala, prof Ulf Jonsson, Stockholm.

Lars Geschwind (Historiska institutionen, Uppsala universitet), *Stökiga studenter. Social kontroll och identifikation vid universiteten i Uppsala, Dorpat och Åbo under 1600-talet*, Uppsala 2001. Betyg: godkänd. Fakultetsopponent: doc Dag Lindström, Linköping. Betygsnämnd: prof Lars-Gunnar Larsson, Uppsala, prof em Aleksander Loit, Uppsala, doc Margareta Revera, Uppsala.

Maria Gussarsson (Historiska institutionen, Stockholms universitet), *En socialdemokratisk Europapolitik. Den svenska socialdemokratins hållning till de brittiska, västtyska och franska broderpartierna, och upprättandet av ett västeuropeiskt ekonomiskt samarbete, 1955–58*, Stockholm 2001. Betyg: godkänd. Fakultetsopponent: fil dr Birgit Karlsson, Göteborg. Betygsnämnd: prof Klaus Misgeld, Stockholm, doc Karl-Magnus Johansson, Södertörn, prof Klas Åmark, Stockholm.

Mats Hallenberg (Historiska institutionen, Stockholms universitet), *Kungen, fogdarna och riket. Lokalförvaltning och statsbyggande under tidig Vasatid*, Eslöv 2001. Betyg: godkänd. Fakultetsopponent: prof Maria Ågren, Östersund. Betygsnämnd: prof Johan Söderberg, Stockholm, prof Håkan Lindgren, Stockholm, doc Olle Ferm, Stockholm.

Lars-Erik Hansen (Historiska institutionen, Stockholms universitet), *Jämlikhet och valfrihet. En studie av den svenska invandrapolitikens framväxt*, Stockholm 2001. Betyg: godkänd. Fakultetsopponent: prof Birger Simonsson, Göteborg. Betygsnämnd: prof Anders Berge, Stockholm, prof Anu Mai Köll, Stockholm, prof Charles Westin, Stockholm.

Henrik Höjer (Historiska institutionen, Uppsala universitet), *Svenska siffror. Nationell integration och identifikation genom statistik 1800–1870*, Hedemora 2001. Betyg: godkänd. Fakultetsopponent: fil dr Per Wisselgren, Umeå. Betygsnämnd: doc Anders Ekström, Uppsala, doc John Rogers, Uppsala, prof Kersti Ullenhag, Uppsala.

Tommy Isidorsson (Historiska institutionen, Göteborgs universitet), *Striden om tiden. Arbetstidens utveckling i Sverige under 100 år i ett internationellt perspektiv*, Göteborg 2001. Betyg: godkänd. Fakultetsopponent: doc Christer Lund, Lund. Betygsnämnd: prof Bo Andersson, Göteborg, prof Bengt Furåker, Göteborg, prof Alf Johansson, Oslo.

Carl Jeding (Ekonomisk-historiska institutionen, Uppsala universitet), *Co-ordination, Co-operation, and Competition: The Creation of Common Institutions for Telecommunications*, Uppsala 2001. Betyg: godkänd. Fakultetsopponent: prof Olle Krantz, Umeå. Betygsnämnd: prof Maths Isacson, Uppsala, doc Sverker Jons-son, Göteborg, doc Alexandra Waluszewski, Uppsala.

Per-Göran Johansson (Historiska institutionen, Lunds universitet), *Gods, kvinnor och stickning. Tidig industriell verksamhet i Höks härad i södra Halland ca 1750–1870*, Lund 2001. Betyg: godkänd. Fakultetsopponent: doc Sven-Olof Olsson, Halmstad. Betygsnämnd: doc Lars Edgren, Lund, fil dr Kerstin Arcadius, Malmö, doc Lars Pålsson Syll, Lund.

Roger Johansson (Historiska institutionen, Lunds universitet), *Kampen om historien. Ådalen 1931. Sociala konflikter, historiemedvetande och historiebruk 1931–2000*, Stockholm 2001. Betyg: godkänd. Fakultetsopponent: prof Bo Stråth, Florens. Betygsnämnd: prof Sverker Oredsson, Lund, prof Lars Olsson, Växjö, prof Johanna Esseveld, Lund.

Berit Larsson (Ekonomisk-historiska institutionen, Göteborgs universitet), *Svenska varor på svenska kölar. Staten, industrialiseringen och linjesjöfartens framväxt i Sverige 1890–1925*, Göteborg 2000. Betyg: godkänd. Fakultetsopponent: prof Yrjö Kaukiainen, Helsingfors. Betygsnämnd: doc Lena Andersson Skogh, Umeå, prof Thomas Polesie, Göteborg, prof Åke Forsström, Göteborg.

Anna Lindberg (Historiska institutionen, Lunds universitet), *Expeience and Identity. Class, Caste, and Gender Among Kerala Cashew Workers, 1930–2000*, Lund 2001. Betyg: godkänd. Fakultetsopponent: prof Umadevi Sambasivan, Delhi. Betygsnämnd: doc Gunilla Bjerén, Stockholm, prof Staffan Lindberg, Lund, docent Kristina Carlsson-Wetterberg, Lund.

Erik Lindberg (Ekonomisk-historiska institutionen, Uppsala universitet), *Borger-skap och burskap. Om näringsprivilegier och borgerskapets institutioner i Stock-holm 1820–1846*, Uppsala 2001. Betyg: godkänd. Fakultetsopponent: fil dr Bertil Andersson, Göteborg. Betygsnämnd: doc Mats Franzén, Gävle, prof Anita Gö-ransson, Göteborgs, prof Maths Isacson, Uppsala.

Åsa Linderborg (Historiska institutionen, Uppsala universitet), *Socialdemokra-terna skriver historia. Historieskrivning som ideologisk maktresurs 1892–2000*, Stockholm 2001. Betyg: godkänd. Fakultetsopponent: prof Seppo Hentilä. Betygs-nämnd: doc Klaus Misgeld, Stockholm, prof Ann-Sofie Ohlander, Örebro, prof Klas Åmark, Stockholm.

Audur Magnúsdóttir (Historiska institutionen, Göteborgs universitet), *Frillor och fruor. Politik och samlevnad på Island 1120–1400*, Göteborg 2001. Betyg: godkänd. Fakultetsopponent: prof Sverre Bagge, Bergen. Betygsnämnd: doc Anne-Sofie Gräslund, Uppsala, doc Göran Malmstedt, Göteborg, prof Britt-Marie Näs-ström, Göteborg.

Mattias Martinsson (Institutionen för Tema, Linköpings universitet), *Ozonskiktet och risksamhället. En studie av den svenska politiska diskussionen rörande ozon-skiktet 1968–1992*, Linköping 2001. Betyg: godkänd. Fakultetsopponent: prof Evert Vedung, Uppsala. Betygsnämnd: prof Elfar Loftsson, Södertörn, doc Johan Hedrén, Linköping, fil dr Göran Sundqvist, Göteborg.

Lena Milton (Historiska institutionen, Uppsala universitet), *Folkhemmets barn-morskor. Den svenska barnmorskekårens professionalisering under mellan- och efterkrigstid*, Uppsala 2001. Betyg: godkänd. Fakultetsopponent: doc Marie Clark Nelson, Linköping. Betygsnämnd: prof Christina Florin, Stockholm, doc Hedvig Ekerwald, Uppsala, prof Hans Norman, Uppsala.

Maj-Britt Nergård (Historiska institutionen, Uppsala universitet), *Mellan krona och marknad. Utländska och svenska entreprenörer inom svensk järnhantering från ca 1580–1700*, Uppsala 2001. Betyg: godkänd. Fakultetsopponent: doc Mar-tin Åberg, Södertörn. Betygsnämnd: doc Thomas Nilsson, Uppsala, doc Klas Ny-berg, Uppsala, doc Kekke Stadin, Södertörn.

Silke Neunsinger (Historiska institutionen, Uppsala universitet), *Die Arbeit der Frauen – die Krise der Männer. Die Erwerbstätigkeit verheirateter Frauen in Deutschland und Schweden 1919–1939*, Uppsala 2001. Betyg: godkänd. Fakul-tetsopponent: fil dr Annika Åkerblom. Betygsnämnd: prof Klaus Misgeld, Stock-holm, prof Lars Olsson, Växjö, prof Ulla Wikander, Stockholm.

Kenneth Nyberg (Historiska institutionen, Göteborgs universitet), *Bilder av Mittens rike. Kontinuitet och förändring i svenska resenärers Kinaskildringar 1749–1912*, Göteborg 2001. Betyg: godkänd. Fakultetsopponent: prof Marie-Christine Skuncke, Uppsala. Betygsnämnd: fil dr Åsa Karlsson, Uppsala, prof Bo Lindberg, Stockholm, prof Thomas Lindkvist, Göteborg.

Richard Palmer (Ekonomisk-historiska institutionen, Stockholms universitet), *Historical Patterns of Globalization: The Growth of Outward Linkages of Swedish Long-Standing Transnational Corporations, 1890s–1990s*, Stockholm 2001. Be-tyg: godkänd. Fakultetsopponent: prof Lennart Schön, Lund. Betygsnämnd: prof Jan Glete, Stockholm, prof Håkan Lindgren, Stockholm, prof Johan Söderberg, Stockholm.

Bo Persson (Institutionen för Tema, Linköpings universitet), *Motsträviga myndig-heter. Sektorsforskning och politisk styrning under 1980-talet*, Linköping 2001. Betyg: godkänd. Fakultetsopponent: prof Rune Premfors, Stockholm. Betygs-nämnd: prof Hanne Foss Hansen, Köpenhamn, prof Lars Ingelstam, Linköping, prof Thorsten Nybom, Stockholm.

Bodil Persson (Historiska institutionen, Lunds universitet), *Pestens gåta. Farsoter i det tidiga 1700-talets Skåne*, Lund 2001. Betyg: godkänd. Fakultetsopponent: prof Marie Clark Nelson, Linköping. Betygsnämnd: doc Kerstin Sundberg, Lund, doc Karl-Erik Frandsen, Köpenhamn, doc Stig Cronberg, Malmö.

Christer Petersson (Ekonomisk-historiska institutionen, Uppsala universitet), *Lanthandeln. En studie av den fasta handelns regionala utveckling i Västman-lands län 1864–1890*, Uppsala 2001. Betyg: godkänd. Fakultetsopponent: doc Christer Ahlberger, Göteborg. Betygsnämnd: prof Tom Ericsson, Umeå, doc Bo Malmberg, Uppsala, prof Kersti Ullenhag, Uppsala.

Tom Pettersson (Ekonomisk-historiska institutionen, Uppsala universitet), *Fram-växten av ett lokalt banksystem. Oppunda sparbank, Södermanlands enskilda bank och stationssamhället Katrineholm 1850–1916*, Uppsala 2001. Betyg: god-känd. Fakultetsopponent: fil dr Niklas Stenlås, Södertörn. Betygsnämnd: doc Nils Kinch, Uppsala, prof Lars Magnusson, Uppsala, prof Johan Söderberg, Stockholm.

Elisabeth Reuterswärd (Historiska institutionen, Lunds universitet), *Ett massmedium för folket. Studier i de allmänna kungörelsernas funktion i 1700-talets samhälle*, Lund 2001. Betyg: godkänd. Fakultetsopponent: doc Britt Liljewall, Göteborg. Betygsnämnd: doc Kerstin Sundberg, Lund, prof Peter Aronsson, Växjö, professor Ingmar Brohed, Uppsala.

Lage Rosengren (Ekonomisk-historiska institutionen, Göteborgs universitet), *Jord och folk. Om produktiva resurser i västsvensk blandbygd under 1700-talet*. Göteborg 2001. Betyg: godkänd. Fakultetsopponent: doc Mats Morell, Uppsala. Betygsnämnd: prof Christer Winberg, Göteborg, prof Claes-Göran Alvstam, Göteborg, prof Ulf Olsson, Göteborg.

Leif Runefelt (Ekonomisk-historiska institutionen, Stockholms universitet), *Hushållningens dygder. Affektlära, hushållningslära och ekonomiskt tänkande under svensk stormaktstid*, Stockholm 2001. Betyg: godkänd. Fakultetsopponent: doc Pär Frohnert, Lund. Betygsnämnd: prof Stellan Dahlgren, Uppsala, prof Bo Lindberg, Stockholm, prof Johan Söderberg, Stockholm.

Jens Rydström (Historiska institutionen, Stockholms universitet), *Sinners and Citizens. Bestiality and Homosexuality in Sweden 1880–1950*, Stockholm 2001. Betyg: godkänd. Fakultetsopponent: prof George Chauncey, Chicago. Betygsnämnd: prof Yvonne Hirdman, Stockholm, prof Madeleine Leijonhufvud, Stockholm, fil dr Jonas Liliequist, Umeå.

Karin Sennfeldt (Historiska institutionen, Uppsala universitet), *Den politiska sjukan. Daluppröret 1743 och frihetstida politisk kultur*, Hedemora 2001. Betyg: godkänd. Fakultetsopponent: doc Pär Frohnert, Mälardalens högskola. Betygsnämnd: prof Hans Norman, Uppsala, prof Marie-Christine Skuncke, Uppsala, doc Lars Petterson, Falun.

Anders Simonsen (Historiska institutionen, Göteborgs universitet), *Bland hederligt folk. Organiserat sällskapsliv och borgerlig formering i Göteborg 1755–1820*, Göteborg 2001. Betyg: godkänd. Fakultetsopponent: doc Anna Götlind, Falun. Betygsnämnd: prof Nils Eriksson, Göteborg, prof Lennart K Persson, Göteborg, doc Ulla Rosén, Växjö.

Rikard Skårfors (Ekonomisk-historiska institutionen, Uppsala universitet), *Stockholms trafikledsubbyggnad. Förändrade förutsättningar för beslut och implementering 1960–1975*, Uppsala 2001. Betyg: godkänd. Fakultetsopponent: prof Arne Kaijser, Stockholm. Betygsnämnd: prof Håkan Lindgren, Stockholm, prof Anders Malmberg, Uppsala, prof Kersti Ullenhag, Uppsala.

Christian Svensson (Institutionen för Tema, Linköpings universitet), *Samtal deltagande och demokrati i svenska TV-debatter*, Linköping 2001. Betyg: godkänd. Fakultetsopponent: prof Peter Dahlgren, Lund. Betygsnämnd: prof Jan Ekecrantz, Lund, prof Bengt Nordberg, Uppsala, prof Martin Kylhammar, Linköping.

Patrick Svensson (Ekonomisk-historiska institutionen, Lunds universitet), *Agrara entreprenörer. Böndernas roll i omvandlingen av jordbruket i Skåne 1800–1870*, Stockholm 2001. Betyg: godkänd. Fakultetsopponent: fil dr Ronny Pettersson, Stockholm. Betygsnämnd: doc Anders Danielsson, Lund, prof Christer Gunnarsson, Lund, prof Lennart Schön, Lund, prof Björn Holmquist, Lund, doc Kerstin Sundberg, Lund.

Anders Thoré (Historiska institutionen, Uppsala universitet), *Akademibondens plikt, universitetets rätt. Feodala produktionsförhållanden vid Uppsala universitets gods 1650–1790*, Uppsala 2001. Betyg: godkänd. Fakultetsopponent: doc Carl-Johan Gadd. Betygsnämnd: prof Anu Mai Köll, Stockholm, prof Göran Hoppe, Uppsala, prof Jan Lindegren, Uppsala.

Ulf Zander (Historiska institutionen, Lunds universitet), *Fornstora dagar, moderna tider. Bruk av och debatter om svensk historia från sekelskifte till sekelskifte*, Lund 2001. Betyg: godkänd. Fakultetsopponent: prof Claus Bryld, Roskilde. Betygsnämnd: prof Sverker Oredsson, Lund, prof Barbara Törnquist-Plewa, Lund, prof Göran Dahl, Lund.

Nedanstående arbeten saknades i förteckningen över 2000 års disputationer i *Historisk tidskrift* 2001:4.

Martin Dribe (Ekonomisk-historiska institutionen, Lunds universitet), *Leaving Home in a Peasant Society: Economic Fluctuations Household Dynamics and Youth Migration in Southern Sweden, 1829–1866*, Lund 2000. Betyg: godkänd. Fakultetsopponent: prof Joseph Ferrie, Evanston. Betygsnämnd: prof Johan Söderberg, Stockholm, prof Hans Chr. Johansen, Odense, prof Göran Broström, Umeå, prof Rolf Ohlsson, Lund, doc Anders Nilsson, Lund.

Håkan Lobell (Ekonomisk-historiska institutionen, Lunds universitet), *Växelkurspolitik och marknadsintegration. De utländska växelkurserna i Sverige 1834–1880*, Lund 2000. Betyg: godkänd. Fakultetsopponent: prof Håkan Lindgren, Stockholm. Betygsnämnd: prof Tommy Bengtsson, Lund, doc Magnus Jerneck, Lund, prof Lars Jonung, Stockholm, doc Lars Pettersson, Lund, prof Kim Salomon, Lund.

Medverkande i detta häfte:

Fil dr Lars M Andersson, Uppsala, fil dr Per-Olof Andersson, Växjö, fil dr Jenny Björkman, Södertörn och Uppsala, prof Tom Ericsson, Umeå, fil kand Bo Eriksson Janbrink, Stockholm, fil mag Anna Maria Forsberg, Stockholm, fil dr Lars Gahrn, Mölndal, fil mag Malin Grundberg, Stockholm, prof Harald Gustafsson, Lund, prof em Lars Herlitz (†), Göteborg, fil mag Ulrika Holgersson, Lund, Dr. John Howard, London, fil dr Hans Hägerdal, Växjö, mag art Bernard Eric Jensen, Köpenhamn, prof Yrjö Kaukiainen, Helsingfors, fil dr Henrik Lindberg, Uppsala, fil dr Leos Müller, Södertörn, fil dr Jonas Nordin, Stockholm, doc Jonas Olofsson, Uppsala och Lund, doc Sven-Olof Olsson, Halmstad, fil mag Cecilia Persson, Lund, fil mag Magnus Petersson, Stockholm, fil dr Maija Runcis, Stockholm, fil dr Jens Rydström, Stockholm, fil kand Annika Sandén, Linköping, fil mag David Tjeder, Stockholm, prof Rolf Torstendahl, Uppsala, Västerås och Södertörn, fil dr Henrik Ågren, Gävle, fil dr Gunnar Åselius, Stockholm.

Historisk Tidskrift

Med stöd av Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien
och Vetenskapsrådet utgiven av

Svenska Historiska Föreningen genom

Lars M Andersson

Gudrun Andersson	Malin Lennartsson
Sten Andersson	Magnus Lindmark
Gunnela Björk	Audur Magnusdotter
Eva Blomberg	Christer Persson
Helene Carlback	Martti Rantanen
Martin Dribe	Leif Runefelt
Nils Fabiansson	Göran Salmonsson
Åsa Karlsson Sjögren	Yvonne Maria Werner

2002

Andra följdén, sextioandra årgången
Etthundratjugoandra årgången

Innehåll

LEDARE

Redaktören har ordet 1, 187, 405, 583

UPPSATSER

Peter Aronsson, <i>Historiekultur, politik och historievetenskap i Norden</i> ...	189
Håkan Arvidsson, <i>Dåtiden – tur och retur</i>	409
Lena Berggren, <i>Den svenska mellankrigsfascismen – ett ointressant marginalfenomen eller ett viktigt forskningsobjekt?</i>	427
Claus Bryld, <i>Kampen om erindringen under 1980'ernes nationale tv-monopol</i>	271
Nils Erik Forsgård, <i>En nationell strategi?</i>	209
Lars Herlitz, <i>Analytisk historia om tillväxt. Reflektioner kring Lennart Schöns En modern svensk ekonomisk historia</i>	603
Roger Johansson, <i>Bilden av Ådalshändelserna 1931 – 70 år av kamp om historien</i>	243
Anne-Li Lindgren, <i>Att utbilda barn till ett nationellt medborgarskap. Folkhemmet och föreställningar om "vi" och "de andra"</i>	29
May-Brith Ohman Nielsen, <i>Historiens röst</i>	221
Jessica Parland-von Essen, <i>Filosofi för adelsdöttrar under slutet av 1700-talet. Adelsedukation i teori och praktik</i>	3
Rolf Torstendahl, <i>Erik Lönnroth (1910–2002)</i>	585
Cecilia Trenter, <i>I mötet med minnet – historiekulturer i Skandinavien</i> ..	289

SUMMARIES

Peter Aronsson, <i>The Culture of History, Politics and Disciplines of History in Scandinavia</i>	207
Håkan Arvidsson, <i>Return Ticket to The Past</i>	425
Lena Berggren, <i>Interwar Fascism – a Tedious Marginality or an Important Area for Research?</i>	443
Claus Bryld, <i>The Battle for Memory: The Danish National Television Monopoly in the 1980s</i>	288
Nils Erik Forsgård, <i>A National Strategy?</i>	218
Lars Herlitz, <i>Analytical History on Growth – Reflections on Lennart Schön's En modern svensk ekonomisk historia</i>	623

Roger Johansson, <i>The Images of the Events in Ådalen 1931</i>	269
Anne-Li Lindgren, <i>Schooling to National Identity: The Swedish folkhem and Notions of 'We' and 'the Other'</i>	52
May-Brith Ohman Nielsen, <i>The Voice of History</i>	242
Jessica Parland-von Essen, <i>Philosophy for the Daughters of the Aristocracy: The Theory and Practice of Educating Girls during the late 18th Century</i> ...	27
Rolf Torstendahl, <i>Erik Lönnroth (1910–2002)</i>	601
Cecilia Trenter, <i>Encounter the Memory – Scandinavian History Cultures</i>	307

DEBATT

Hans Dahlqvist, <i>Folkhemsbegreppet: Rudolf Kjellén vs Per Albin Hansson</i>	445
Börje Harnesk, <i>Den svenska modellens tidigmoderna rötter?</i>	78
Erik Hedling, <i>Filmen som historiograf eller som historisk källa?</i>	75
Ulrika Holgersson & Cecilia Persson, <i>Historieförmedling mellan solidaritet och autonomi. Kritiska synpunkter på några historiedidaktiska frågor</i> ..	323
Björn Horgby & Dag Lindström, <i>Begreppet kulturarv – något för historievetsenskapen?</i>	309
Madeleine Hurd & Tom Olsson, <i>Genreupproret</i>	70
Martin Kylhammar, <i>Fiktions och fakta</i>	66
Annika Sandén, <i>Bekvämlighet eller salig evighet? Tankar kring välfärd, förmodernitet och det goda livet</i>	641
Eva Österberg, <i>Litteratur och kultur, text och liv</i>	60

KOMMENTARER

Nils Edling, <i>Replik till Jonas Olofsson</i>	475
Ulrika Holgersson & Cecilia Persson, <i>Rätten att skriva människan. Historie-medvetande och berättelse som problematiska begrepp. Svar till Bernard Eric Jensen</i>	635
Bernhard Erik Jensen, <i>Historiedidaktik og faghistorie på kollisionskurs? ...</i>	629
Margaretha Mellberg, <i>Hamlet och Werther. Svar på repliker av Birgitta Odén och Arne Jarrick</i>	55
Jonas Olofsson, <i>En slutreplik</i>	625
Jonas Olofsson, <i>Åter om arbetslöshetsfrågan – ett svar</i>	467

ÖVERSIKTER OCH SAMLINGSRECENSIONER

Stefan Eklöf, <i>Tre historier om Indien</i>	123
Pär Frohnert, <i>Tyska reaktioner på Norman Finkelsteins The Holocaust Industry</i>	342
Malin Grundberg, <i>Monarkins funktion och uttryck under tidigmodern tid i Europa och i Sverige</i>	671
Mats Hayen, <i>Storbritanniens stadshistoria kartlagd</i>	507
Jonas Nordin, <i>Tidigmodern socialhistoria</i>	665
Johan Samuelsson, <i>Industriarvets födelse</i>	333
David Tjeder, <i>Maskulinum som problem: Genusforskningen om män</i>	481
Yvonne Maria Werner, <i>Människosyn och genuskonstruktion i historisk belysning</i>	117
Yvonne Maria Werner, <i>Nationalism, religion och genus i konstruktionen av det moderna</i>	495

MEDDELANDEN

Claes Gejrot, <i>De svenska medeltidsbrevens i Svenskt Diplomatariums huvudkartotek</i>	752
Disputationer i historia och ekonomisk historia 2001	756
Litteratur inkommen till redaktionen	182, 399, 581, 753
Medverkande i årgången	186, 403, 582, 764
Irma Ridbäck, <i>Årstrycket – registrering öppnar nya vägar för forskning</i> ...	750
Årsmötesförhandlingar	571

RECENSERAD LITTERATUR

Kari Andén-Papadopoulos, <i>Kameran i krig</i> , anm av Sten Ottosson	567
John E Archer, <i>Social Unrest and Popular Protest</i> , anm av Mats Berglund ...	156
Örjan Appelqvist, <i>Bruten brygga</i> , anm av Hans-Michael Trautwein	109
Yehuda Bauer, <i>Förtintelsen i perspektiv</i> , anm av Lars M Andersson	734
Jenny Beckman, <i>Naturens palats</i> , anm av Per Wisselgren	392
Peter Biller, <i>The Measure of Multitude</i> , anm av Bo Franzén	150
Tommy Book, <i>Symbolskiften i det politiska landskapet</i> , anm av Henrik Ågren	736
Stefan Breuer, <i>Der Staat</i> , anm av Ralph Tuchtenhagen	143
Peter Burke, <i>A Social History of Knowledge</i> , anm av Mattias Legnér	376
Edwin G Burrows & Mike Wallace, <i>Gotham</i> , anm av Bo Eriksson	390
Peter Carelli, <i>En kapitalistisk anda</i> , anm av Harald Gustafsson	721

Eero Carroll, <i>Emergence and Structuring of Social Insurance Institutions</i> , anm av Nils Edling	394	John Keegan, <i>Det första världskriget</i> , anm av Gunnar Åselius	563
Jakob Christensson, <i>Konsten att resa</i> , anm av Carl Frängsmyr	157	Tim Knudsen (red), <i>Den nordiske protestantisme og velfærdsstaten</i> , anm av Elin Malmer	388
John Robert Christiansson, <i>On Tycho's Island</i> , anm av Bo Eriksson	378	John Kraft, <i>Hednagudar och hövdingadömen i det gamla Skandinavien</i> , anm av Lars Gahrn	718
Gunnar Dahl & Eva Österberg (red), <i>Renässansens eliter</i> , anm av Stellan Dahlgren	152	John Kraft, <i>Tidiga spår av Sveariket</i> , anm av Lars Gahrn	718
Torbjörn Danell, <i>Entreprenörskap i industrialismens gränsområde</i> , anm av Sven-Olof Olsson	709	Enn Küng, <i>Roosti mjanduspoliitika (The Swedish Economic Policy)</i> , anm av Aleksander Loit	153
Martin Dribe, <i>Leaving Home in a Peasant Society</i> , anm av Per Simons- son	536	Berit Larsson, <i>Svenska varor på svenska kölar</i> , anm av Yrjö Kaukiainen ...	698
Felix Driver & David Gilberg (eds), <i>Imperial Cities</i> , anm av Katarina Karls- son	164	Mats Larsson, <i>Bonniers – en mediefamilj</i> , anm av Per-Olof Andersson ..	744
Matthew H Edney, <i>Mapping an Empire</i> , anm av Henrik Höjer	387	Kjell Lekeby, <i>Kung Kristina – drottningen som ville byta kön</i> , anm av Anna Maria Forssberg	725
Samuel Edquist, <i>Nyktra svenskar</i> , anm av Kerstin Rydbeck	364	Bernad Lightman (ed), <i>Victorian Science in Context</i> , anm av Sofia Åkerberg	160
Stefan Eklöf, <i>Indonesian Politics in Crisis</i> , anm av Hans Hägerdal	177	Sven Lilja, <i>Tjuvehål och stolta städer</i> , anm av Steinar Supphellen	130
Sven Eliaeson & Ragnar Björk (red), <i>Union & Secession</i> , anm av Attila Lajos	559	Bengt Liljegren, <i>Karl XII</i> , anm av Lennart Behrendtz	554
Lars Ericson, <i>Stockholms historia under 750 år</i> , anm av Mats Hayen	135	Fredrik Logevall, <i>Choosing War</i> , anm av Sten Ottosson	567
Derek Fewster, <i>Folket</i> , anm av Samuel Edquist	166	Jay Losey & William D Brewer (eds), <i>Mapping Male Sexuality</i> , anm av David Tjeder	730
Robert Fogel, <i>The Fourth Great Awakening & the Future of Egalitarianism</i> , anm av Jonas Olofsson	557	Niels Lund (red), <i>Viking og Hvidekrist</i> , anm av Hans Hägerdal.....	148
<i>Folkmordens århundrade</i> , anm av Attila Lajos.....	565	Lars Magnusson, <i>Sveriges ekonomiska historia</i> , anm av Henrik Lindberg .	739
Robert I Frost, <i>The Northern Wars</i> , anm av Jan Glete	380	Frank Meyer & Jan Eivind Myhre (eds), <i>Nordic Historiography in the 20th</i> <i>Century</i> , anm av Roddy Nilsson	552
Miriam Glucksmann, <i>Cottons and Casuals</i> , anm av Karin Åmossa	137	Giles Milton, <i>Muskotkriget</i> , anm av Leos Müller	724
Lars Hallberg, <i>Källor till invandringens historia i statliga myndigheters arkiv</i> <i>1840–1990</i> , anm av Maija Runcis	746	Ole Georg Moseng m fl, <i>Norsk historie I</i> , anm av Malin Lennartsson	140
Eli Heckscher, <i>Om staten, liberalismen och den ekonomiska politiken</i> , anm av Hans Dahlqvist	170	Ulf Mörkenstam, <i>"Om Lapparnes privilegier"</i> , anm av Patrik Lantto	561
Mats Hellstenius, <i>Krigen som inte blev av</i> , anm av Gunnar Åselius	691	Per Nilsén, <i>Att "stoppa munnen till på bespottare"</i> , anm av Jonas Nordin ...	727
Harry Hendrick, <i>Children, Childhood and English Society</i> , anm av Susanna Hedenborg	396	Lars Nilsson, <i>Stadens tid</i> , anm av Börje Björkman	173
Lars Hermanson, <i>Släkt, vänner och makt</i> , anm av Kurt Villads Jensen..	515	Johan Norberg, <i>Stat, individ och marknad</i> , anm av Samuel Edquist	142
Henrik Höjer, <i>Svenska siffror</i> , anm av Per Wisselgren	356	Jonas Nordin, <i>Ett fattigt men fritt folk</i> , anm av Marie Lennersand	91
Joakim Johansson, <i>SAF och den svenska modellen</i> , anm av Hans Dahlqvist	179	Kerstin Norlander, <i>Människor kring ett företag</i> , anm av Kirsti Niskanen ..	543
Christer Jönsson, Sven Tägil & Gunnar Törnqvist (eds), <i>Organizing Euro- pean Space</i> , anm av Dick Harrison	372	Hans Norman (red), <i>Skärgårdsflottan</i> , anm av Lars Ericson	158
		Svante Norrhem, <i>Den hotfulla kärleken</i> , anm av Jens Rydström	742
		Jonas Olofsson, <i>Arbetslöshetsfrågan i historisk belysning</i> , anm av Nils Edling	99
		Mats Olsson, <i>Vikingatida trälldom</i> , anm av Bo Franzén	145
		Fabian Persson, <i>Servants of Fortune</i> , anm av Jan Samuelson	523

Ann Katrin Phil Atmer, <i>Livet som leves</i> , anm av Lena Eskilsson	168
Antony Polonsky, <i>Polin</i> , anm av Lars M Andersson	172
Tore Pryser, <i>Hitlers hemmelige agenter</i> , anm av Magnus Petersson	732
Riksarkivet/SVAR, <i>Paleografi</i> , anm av Malin Lennartsson	134
Maija Runcis, <i>"Sverige är inte hela världen"</i> , anm av Jenny Björkman	748
Jens Rydström, <i>Sinners and Citizens</i> , anm av John Howard	701
Birgit Sawyer, <i>The Viking-Age Rune-Stones</i> , anm av Hans Hägerdal	716
Lennart Schön, <i>En modern svensk ekonomisk historia</i> , anm av Henrik Lindberg	739
James J Sheehan, <i>Museums in the German Art World</i> , anm av Johan Samuelsson	162
Mårten Snickare, <i>Enväldets riter</i> , anm av Anna Maria Forssberg	383
Thorstein Strømsøe, <i>Frivilligbevegelsen</i> , anm av Mats Hellstenius	566
Lars-Göran Tedebrand (red), <i>Sex, State and Society</i> , anm Jens Rydström	175
Martin Wottle, <i>Det lilla ägandet</i> , anm av Tom Ericsson	683
Elisabeth Wåghäll Nivre & Olle Larsson, <i>Reformationstiden</i> , anm av Bo Eriksson	723
Marilyn Yalom, <i>Bröstens historia</i> , anm av Lars M Andersson	374
Ulf Zander, <i>Fornstora dagar, moderna tider</i> , anm av Claus Bryld	345
Henrik Ågren (red), <i>När studenten blev modern</i> , anm av Mats Berglund	385
Björn Åstrand, <i>Tortyr och pinligt förhör</i> , anm av Jan Samuelson	528